

Gynybos teisės įrodinėjimo procesė

2021

E. Leonaitė
Tyrimo ataskaita

Nuoširdžiai dėkojame visiems teisėjams, prokurorams ir advokatams, kurie skyrė laiko sudalyvauti tyrime ir pasidalino savo įžvalgomis. Be jūsų bendradarbiavimo šis tyrimas nebūtų buvęs įmanomas.

Projektą finansuoja
Europos Sąjungos
Teisingumo programa
(2014–2020).

Tyrimą ir leidinio parengimą iš dalies finansavo Europos Sąjungos Teisingumo Programa (2014–2020). Visa atsakomybė už leidinio turinį tenka jo autorei ir VšĮ Žmogaus teisių stebėjimo institutui. Leidinio turinys negali būti vertinamas kaip atspindintis oficialią Europos Komisijos nuomonę. Europos Komisija nepriima jokios atsakomybės, susijusios su leidinyje skelbiamos informacijos panaudojimu.

Gynybos teisės įrodinėjimo procese

2021

E. Leonaitė
Tyrimo ataskaita

Apie Žmogaus teisių stebėjimo institutą

Žmogaus teisių stebėjimo institutas (ŽTSI) – nevyriausybinių, pelno nesiekianti viešosios advokacijos organizacija. Nuo įsikūrimo 2003 m. siekiame, kad nacionaliniai teisės aktai ir jų taikymo praktika atitiktų tarptautinius žmogaus teisių įsipareigojimus.

ŽTSI teisininkų, politikos ir socialinių mokslų ekspertų komanda atlieka tyrimus, teikia pasiūlymus teisės aktams ir programiniams dokumentams, dalyvauja darbo grupėse, rengia ataskaitas tarptautinėms žmogaus teisių priežiūros institucijoms, imasi bylų teismuose strateginiais žmogaus teisių klausimais, teikia ekspertines konsultacijas, vykdo projektus, organizuoja konvencinius ir nuotolinius mokymus teisėsaugos pareigūnams ir kitiems valstybės institucijų atstovams.

Mūsų misija – stiprinti atvirą ir demokratinę visuomenę, prisidedant prie žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo.

Mūsų vizija – visuomenė, kurioje gerbiamas pamatinis žmonių orumas, laisvė nuo nepagrįstų suvaržymų ir visų lygybė prieš įstatymą.

ŽTSI prioritetinės veiklos sritys

- Žmogaus teisių stebėsena, analizė ir švietimas
- Teisė į teisingą teismą
- Nukentėjusiųjų teisės, ypatingą dėmesį skiriant smurto šeimoje ir neapykantos nusikaltimų sritims
- Psichikos sveikata, negalia ir žmogaus teisės

Turinys

1. Įvadas	6
2. Teisinis ir institucinis kontekstas	11
2.1. Lietuvos baudžiamojo proceso modelis	12
2.2. Įrodymų samprata ir šaltiniai	13
2.3. Baudžiamojo proceso struktūra	16
2.3.1. Ikiteisminis tyrimas: pagrindiniai bruožai ir dalyviai	16
2.3.2. Procesas pirmosios instancijos teisme	25
2.4. Priemonės, taikomos įrodinėjimo procese įtariamųjų (kaltinamųjų) procesinių teisių pažeidimo atvejais	31
2.5. ES procesinių teisių direktyvų nuostatų dėl veiksmingos gynybos priemonės perkėlimas į Lietuvos teisę	33
3. Įrodymų leistinumą kriterijai ir jų taikymas praktikoje	35
3.1. Įrodymų samprata. Įrodymų leistinumą	36
3.2. Teisėtumas	38
3.2.1. Bendrieji principai	38
3.2.2. Duomenys, gauti pažeidus teisės į teisingą teismą garantijas	44
3.2.3. Duomenys, gauti įsiterpiant į asmens privatų gyvenimą	48
3.2.4. Privačių asmenų surinkti duomenys	52
3.2.5. „Užnuodyto medžio vaisių“ doktrina	56
3.2.6. COVID-19 pandemijos iššūkiai	58
3.3. Patikimumą	60
4. Procedūriniai įrodymų leistinumą sprendimo aspektai	62
4.1. Preliminarus duomenų (įrodymų) leistinumą patikrinimas ex officio	63
4.2. Gynybos galimybės ginčyti duomenų (įrodymų) leistinumą	66
4.2.1. Gynybos galimybės ginčyti duomenų (įrodymų) leistinumą ikiteisminio tyrimo metu	66
4.2.2. Gynybos galimybės ginčyti duomenų (įrodymų) leistinumą teismo nagrinėjimo metu	69
4.3. Duomenų pripažinimas įrodymais	72
4.4. „Pašalinimo taisyklės“ apimtis	74
4.5. Įtariamojo (kaltinamojo) teisių pažeidimo procesinės teisinės pasekmės	83
4.6. Kaltinamojo teisių apsaugai aktualios įrodymų vertinimo taisyklės	91
5. Išvados ir rekomendacijos	94
5.1. Išvados	95
5.2. Rekomendacijos	97
Priedas	100

01 Įvadas

Atliktas tyrimas yra Europos Sąjungos finansuojamo tarptautinio projekto „Gynybos teisės įrodinėjimo procese“ (*Defence Rights in Evidentiary Proceedings, DREP*) dalis. Projektu siekiama atskleisti skirtingose valstybėse egzistuojančias gynybos galimybes įrodinėjimo procese, taikomus įrodymų priimtino sprendimo modelius, identifikuoti skirtingų modelių privalumus ir trūkumus įtariamojo (kaltinamojo) teisių, ypač įtvirtintųjų ES procesinių teisių direktyvose¹, veiksmingos apsaugos požiūriu.

Įrodymų priimtino taisyklių ir procedūrų, galinčių veiksmingai apsaugoti įtariamojo (kaltinamojo) teises, svarbą lemia kelios priežastys:

- **Teisingo teismo proceso individualioje byloje užtikrinimas.** Įrodymų, gautų pažeidžiant įtariamojo (kaltinamojo) procesines ar kitas teises, taip pat procesinius reikalavimus dėl įrodymų rinkimo tvarkos, naudojimas pažeidžia asmens teisę į teisingą bylos nagrinėjimą.
- **Teisės viršenybės ir žmogaus teisių apsauga.** Neteisėtai surinktų įrodymų naudojimas baudžiamajame byloje, tiek siekiant pagrįsti kaltinamojo kaltę, tiek ir priimant kitus procesinius sprendimus, menkina pasitikėjimą teisės viršenybe ir teisės veiksmingumu ginant žmogaus teises. Jei teisės pažeidimai nelemia veiksmingų gynybos priemonių taikymo, iktėisminio tyrimo pareigūnai ir prokurorai nėra skatinami griežtai laikytis procesinių normų.
- **ES valstybių narių tarptautinio bendradarbiavimo baudžiamosiose bylose skatinimas.** ES valstybių narių bendradarbiavimo baudžiamosiose bylose sistema yra grindžiama abipusio pasitikėjimo ir pripažinimo

¹ 2010 m. spalio 20 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2010/64/ES dėl teisės į vertimą žodžiu ir raštu baudžiamajame procese, (OL L 280, 2010 10 26, p. 1–7); 2012 m. gegužės 22 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2012/13/ES dėl teisės į informaciją baudžiamajame procese (OL L 142, 2012 6 1, p. 1–10); 2013 m. spalio 22 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2013/48/ES dėl teisės turėti advokatą vykstant baudžiamajam procesui ir Europos arešto orderio vykdymo procedūroms ir dėl teisės reikalauti, kad po laisvės atėmimo būtų informuota trečioji šalis, ir teisės susisiekti su trečiaisiais asmenimis ir konsulinėmis įstaigomis laisvės atėmimo metu, (OL L 294, 2013 11 6, p. 1–12); 2016 m. gegužės 11 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva (ES) 2016/800 dėl procesinių garantijų vaikams, kurie baudžiamajame procese yra įtariamieji ar kaltinamieji, (OL L 132, 2016 5 21, p. 1–20); 2016 m. kovo 9 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva (ES) 2016/343 dėl tam tikrų nekaltumo prezumpcijos ir teisės dalyvauti nagrinėjant baudžiamąją bylą teisme aspektų užtikrinimo, (OL L 65, 2016 3 11, p. 1–11).

principais. Siekis skatinti glaudesnį tarptautinį bendradarbiavimą lėmė ir ES procesinių teisių direktyvų, nustatančių minimalius įtariamųjų (kaltinamųjų) teisių apsaugos standartus, priėmimą². Todėl jei įtariamųjų (kaltinamųjų) procesinių teisių pažeidimai yra toleruojami, tai kenkia abipusio pasitikėjimo principui, kuriuo grindžiamas bendradarbiavimas baudžiamosiose bylose tarp ES valstybių narių.

Projektą „Gynybos teisės įrodinėjimo procese“ koordinuoja Briuselyje įsikūrusi nevyriausybinė organizacija „Fair Trials“, bendradarbiaudama su partneriais penkiose ES valstybėse – Žmogaus teisių stebėjimo institutu (Lietuva), Airijos pilietinių laisvių taryba (*Irish Council for Civil Liberties*, Airija), Kroatijos teisės centru (*Hrvatski Pravni Centar*, Kroatija), Helsinkio žmogaus teisių fondu (*Helsinki Fundacija Praw Czlowieka*, Lenkija) ir Pilietinių teisių gynėjais (*Civil Rights Defenders*, Švedija). Atitinkamai teisinio reguliavimo ir teisinės praktikos dėl įrodymų priimtumo ir gynybos teisių įrodinėjimo procese tyrimai vykdyti Lietuvoje, Airijoje, Kroatijoje, Lenkijoje ir Švedijoje. Šių duomenų pagrindu organizacija „Fair Trials“ atliko lyginamąją analizę. Duomenų palyginamumo tikslais skirtingose valstybėse vykdytiems tyrimams taikyta panaši struktūra.

Lietuvoje vykdyto tyrimo tikslas – identifikuoti probleminius Lietuvoje taikomo įrodymų leistinumą³ sprendimo modelio materialiuosius ir procesinius aspektus ir pateikti rekomendacijas

² Dešriūtė, J. (2017) Europos Sąjungos Teisingumo Teismo vaidmuo plėtojant abipusio pripažinimo principą: baudžiamosios justicijos perspektyva. Teisės problemos, Nr. 1 (93), p. 60.

³ Analizuojant įrodymams keliamus reikalavimus, anglosaksų teisinėje literatūroje paprastai naudojama anglosaksiškoje teisinėje tradicijoje įprasta „įrodymų priimtumo“ (angl. *admissibility of evidence*) sąvoka. Ši sąvoka apima ne tik įrodymų gavimo teisėtumą bei neteisėtai gautų pašalinimo problematiką, bet ir kitas įrodymų savybes – sąsajumą (angl. *relevance*) ir patikimumą (pvz., Roberts, P., Zuckerman, A. (2004) *Criminal Evidence*. Oxford: Oxford University Press, p. 96–98, 343 ir toliau). Lietuvos teisės doktrinoje taip pat naudojama „įrodymų leistinumą“ sąvoka, pagal dominuojantį požiūrį apimanti teisėtumą ir patikimumą (Goda, G., Kazlauskas, M. ir Kuconis, P. (2011) *Baudžiamojo proceso teisė*. Antras leidimas. Vilnius: Registrų centras, p. 166–170). Kartu galima teigti, kad įrodymų leistinumą koncepcijoje dominuoja būtent teisėtumo elementas (Ažubalytė, R. ir kiti. (2014) *Baudžiamojo proceso teisė*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, p. 82). Kadangi tyrime pagrindinis dėmesys skirtas įrodymų, gautų pažeidžiant teisę, leistinumą aspektui, teisėtumo ir leistinumą sąvokos vartojamos sinonimiškai.

dėl veiksmingesnės įtariamąjo (kaltinamojo) teisės į teisingą teismą apsaugos įrodinėjimo procese. Siekiant įgyvendinti šį tikslą, tyrimui kelti šie uždaviniai:

- 1 Atskleisti svarbiausius Lietuvoje taikomo įrodymų leistinumą sampratos ir vertinimo modelio bruožus.
- 2 Identifikuoti probleminius egzistuojančio modelio aspektus.
- 3 Įvertinti, ar esamo modelio kontekste užtikrinamos veiksmingos gynybos priemonės įtariamąjo (kaltinamojo) procesinių ar kitų pamatinių teisių pažeidimo atvejais.
- 4 Pateikti rekomendacijas esamos praktikos tobulinimui.

Tyrime pristatomi svarbiausi Lietuvoje taikomo įrodymų leistinumą modelio (apimančio teisinį reguliavimą ir teisinę praktiką, susidedančią iš teismų praktikos ir įprastų elgesio standartų) bruožai, įskaitant duomenų ir įrodymų dualizmą, įrodymų leistinumą kriterijus, procedūrinius leistinumą vertinimo aspektus ir pasekmes, taikomas nustačius įrodymų neleistinumą pagrindus. Šiuo požiūriu neapsiribojama duomenų (įrodymų), gautų pažeidžiant ES procesinių teisių direktyvose įtvirtintus standartus, teisinio vertinimo analize leistinumą aspektu, tačiau taikoma platesnė duomenų (įrodymų) leistinumą perspektyva. Vieningos tyrimo struktūros penkiose ES valstybėse narėse taikymas lėmė, kad šioje ataskaitoje pateikiama ir apžvalginio pobūdžio informacija apie Lietuvos baudžiamojo proceso modelį, struktūrą ir subjektus. Kadangi tyrimo objektas apsiriboja įrodinėjimo procesu, jame nėra nagrinėjami žalos, padarytos neteisėtai pareigūnų veiksmis, atlyginimo klausimai.

Tyrimas buvo vykdomas pagal organizacijos „Fair Trials“ parengtą metodologiją, apimančią dokumentų analizę ir pusiau struktūruotus interviu. Vykdydamas dokumentų analizę buvo nagrinėjamas teisinis reguliavimas, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo ir žemesnių instancijų teismų praktika bei akademinė literatūra. Svarbiausi akademiniai šaltiniai atskleidžiant Lietuvoje taikomo įrodymų leistinumą sprendimo modelio bruožus buvo G. Godos, R. Merkevičiaus, A. Juozapavičiaus darbai. Taip pat remtasi kitų Europos valstybių teisiniu reguliavimu ir užsienio autorių T. Weigend, J. D. Jackson ir S. J. Summers bei kitų įžvalgomis. Vykdydamas dokumentų analizę naudoti tradiciniai

teisėtyros metodai – teksto analizės (lingvistinis), sisteminis, lyginamasis ir teleologinis. Paraleliai buvo atlikta 14 pusiau struktūruotų interviu su baudžiamosios justicijos profesionalais – penkiais teisėjais, penkiais advokatais ir keturiais prokurorais. Tyrimo dalyvavo respondentai iš Vilniaus, Kauno, Alytaus ir Trakų. Interviu vykdyti naudojant „Fair Trials“ parengtus klausimynus, adaptuotus pagal Lietuvos teisinį kontekstą. Atsižvelgiant į tai, kad įrodymų leistinumą sprendimo procedūra Lietuvoje iš esmės nėra sureguliuota, interviu leido gauti informacijos apie baudžiamojo įstatymo nuostatų taikymą praktikoje, pažvelgti į esamą įrodymų leistinumą vertinimo modelį iš skirtingų procesinių pozicijų perspektyvų ir identifikuoti kylančias problemas. Tyrimui reikšmingos informacijos gauta ir Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos diskusijos „Įrodymų leistinumumas baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ metu⁴. Diskusijoje dalyvavę Lietuvos Aukščiausiojo Teismo, Generalinės prokuratūros ir Lietuvos advokatūros atstovai pasidalino įžvalgomis tiek apie Lietuvoje egzistuojantį įrodymų leistinumą vertinimo modelį, tiek ir apie konkrečias baudžiamojo proceso įstatymo nuostatas ir (ar) pareigūnų praktikas, turinčias įtakos gynybos teisėms baudžiamajame procese.

02 Teisinis ir institucinis kontekstas

⁴ VŠĮ Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinumumas baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d. Prieiga internete: https://www.youtube.com/watch?v=zc_12zUexew

2.1. Lietuvos baudžiamojo proceso modelis

Lietuvos baudžiamojo proceso modelis yra mišrus – turi tiek inkvizicinio (tiriamojo), tiek ir rungimosi modelio bruožų. Ikteisminiame tyrime dominuoja inkvizicinio, o teisminiame nagrinėjime – rungimosi modelio bruožai⁵. Tai reiškia, kad ikiteisminio tyrimo metu duomenis (įrodymus) renka prokuroro kontroliuojami ikiteisminio tyrimo pareigūnai – tyrėjai, o gynybos galimybės yra ribotos. Teisminio nagrinėjimo metu kaltinimas ir gynyba turi lygias galimybes teikti įrodymus, dalyvauti tiriant įrodymus, reikšti prašymus, pateikti prašymus ir išsakyti argumentus visais su bylos nagrinėjimu susijusiais klausimais⁶. Kartu teismas turi pareigą neapsiriboti šalių pateiktais įrodymais. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas ne kartą yra konstatavęs, kad:

Konstitucijoje įtvirtintos normos ir principai, inter alia Konstitucijos 31 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta asmens teisė, kad jo bylą viešai ir teisingai išnagrinėtų nepriklausomas teismas, teisinės valstybės, teisingumo principai, suponuoja tokį teismo, kaip teisingumą vykdančios institucijos, modelį, kad teismas negali būti suprantamas kaip „pasyvus“ bylą proceso stebėtojas ir kad teisingumo vykdymas negali priklausyti tik nuo to, kokia medžiaga teismui yra pateikta. Teismas, siekdamas objektyviai, išsamiai ištirti visas bylos aplinkybes ir nustatyti joje tiesą, turi įgaliojimus pats atlikti proceso veiksmus arba pavesti atitinkamus veiksmus atlikti tam tikroms institucijoms (pareigūnams), inter alia prokurorams.⁷

Atsižvelgiant į tai, kad teismas turi būti aktyvus ir imtis visų būtinų priemonių siekiant nustatyti tiesą bei teisingai išnagrinėti bylą, teisės doktrinoje dominuoja pozicija, kad Lietuvos baudžiamajame procese dominuoja inkvizicinis modelis⁸. Baudžiamąsias bylas nagrinėja profesionalūs teisėjai, kurie sprendžia tiek duomenų pripažinimo įrodymais, tiek ir fakto (kaltės) klausimus.

⁵ Merkevičius, R. (2018) Baudžiamojo proceso enciklopedija. Vilnius: Registrų centras, p. 159.

⁶ Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). Valstybės žinios, 37–1341 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais) (toliau – Baudžiamojo proceso kodeksas), 7 str. 2 d.

⁷ Konstitucinio Teismo 2006 m. sausio 16 d. nutarimas. Valstybės žinios, 7–254; Konstitucinio Teismo 2008 m. gegužės 28 d. nutarimas. Valstybės žinios, 62–2353; Konstitucinio Teismo 2019 m. balandžio 18 d. nutarimas. TAR, 6411.

⁸ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 13–15.

2.2. Įrodymų samprata ir šaltiniai

Dualistinė įrodymų samprata: duomenys vs. įrodymai

Baudžiamojo proceso kodekso (toliau – BPK) 20 str. 2 d. įtvirtinta nuostata, kad „ar gauti duomenys laikytini įrodymais, kiekvienu atveju sprendžia teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla“. Dominuojančioje baudžiamojo proceso teisės doktrinoje laikomasi pozicijos, kad ši nuostata lemia dualią įrodymų sampratą, pagal kurią baudžiamajame procese egzistuoja dvi netapačios kategorijos – „duomenys, turintys reikšmės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti“ ir „įrodymai“⁹.

Taigi, Lietuvos baudžiamajame procese įrodymai formaliai „atsiranda“ tik po to, kai konkretūs duomenys, turintys reikšmės nusikalstamai veikai nagrinėti, ištiriami teisiamojo posėdžio metu ir teismas pripažįsta juos įrodymais¹⁰. Kitaip tariant, duomenys tampa įrodymais tik baigiamajame teisminio proceso stadijoje – teismui išėjus į pasitarimų kambarį priimti nuosprendžio. Kaip teigia G. Goda, ištyręs įrodymus rungimosi principu vykstančio teismo proceso metu, išklauses baigiamąsias kalbas ir kaltinamojo paskutinį žodį, į pasitarimų kambarį išėjęs teismas turi: pirma, nuspręsti, kurie iš teisiamajame posėdyje ištirtų duomenų pripažintini įrodymais; antra, šiuos įrodymus įvertinti ir jais pagrįsti teismo išvadas¹¹.

Atitinkamai, kol neišsprendžiamas duomenų pripažinimo įrodymais klausimas, vartojamas ne „įrodymų“, o „duomenų“ terminas – „tyrimui reikšmingi duomenys“, „gynybai reikalingi duomenys“, „duomenys, kuriais grindžiamas kaltinimas“, „duomenys, pagrindžiantys įtariamojo kaltę dėl nusikalstamos veikos padarymo“ ir pan. Šis Lietuvos baudžiamojo proceso teisės specifika esantis sąvokų dualizmas kelia tam tikrų klausimų, nes minėti duomenys *de facto* yra naudojami kaip įrodymai baudžiamajame procese. Remiantis šiais duomenimis priimami sprendimai, pvz., dėl kardomųjų priemonių taikymo, bylos perdavimo teismui ar proceso užbaigimo baudžiamuoju įsakymu, bylos nutraukimo. Jie taip pat yra tiriami, t.y. perskaitomi, apžiūrimi, perklausomi ir analizuojami teisiamojo posėdžio metu. Pastebėtina, kad pagrindinė teisiamojo posėdžio dalis vadinama „įrodymų tyrimas“ (BPK 21 skyrius). Kaip teigiama doktrinoje, rengiant kodeksą šis pavadinimas pasirinktas paprastumo sumetimais, vietoje tikslesnės frazės „duomenų, turinčių reikšmės nusikalstamai veikai nagrinėti, tyrimas“¹².

⁹ Ten pat, p. 165.

¹⁰ Ten pat, p. 165.

¹¹ Ten pat, p. 180.

¹² Ten pat, p. 165.

Nors teoriškai teisėjai savo vidinį įsitikinimą dėl kaltinamojo kaltės turėtų formuoti tik leistinų įrodymų pagrindu, diskutuotina, kokių mastu šis reikalavimas yra įgyvendinamas praktikoje, t. y., kokią įtaką vidiniam įsitikinimui turi informacija, gauta ištyrus neteisėtus, tačiau patikimus duomenis. Modelio, pagal kurį įrodymų priimtumo, įskaitant jų teisėtumo, klausimai sprendžiami priimant teismo nuosprendį, problematika detaliau aptariama 4.4. skyriuje „Pašalinimo taisyklės“ apimtis.

Įrodymų šaltiniai. BPK nėra įtvirtinto įrodymų šaltinių ar įrodymų rūšių sąrašo. Tai reiškia, kad bet kurie duomenys, turintys reikšmės nusikalstamai veikai nagrinėti, gali tapti įrodymais, jei atitinka teisėtumo, sąsajumo ir patikimumo reikalavimus.

Baudžiamojo proceso teisės doktrinoje pagal įrodymų šaltinį išskiriamos įrodymų rūšys:

- kaltinamojo (įtariamojo) parodymai;
- liudytojo parodymai;
- nukentėjusiojo parodymai;
- ekspertizės aktas;
- specialisto išvada;
- daiktai kaip įrodymai;
- dokumentai kaip įrodymai¹³.

¹³ Ten pat, p. 186.

Baudžiamojo proceso kodekse įtvirtintos konkrečios taisyklės dėl duomenų (įrodymų) rinkimo procedūrų, įskaitant:

- 1** Konkrečių ikiteisminio tyrimo veiksmų atlikimo:
 - įtariamojo, kaltinamojo, liudytojo, nukentėjusiojo apklausos, akistatos;
 - įrodymų patikrinimo – asmenų ar daiktų parodymo atpažinti, parodymų patikrinimo vietoje, eksperimento;
 - objektų tyrimo ir apžiūros (įvykio vietos, žmogaus kūno, lavono, vietovės, patalpų, dokumentų ir kt.);
 - ekspertizės skyrimo;
- 2** Procesinių prievartos priemonių taikymo – kratos, poėmio, elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolės, slapto sekimo, savo tapatybės neatskleidžiančių ikiteisminio tyrimo pareigūnų veiksmų, leidimo atlikti nusikalstamą veiką imituojančius veiksmus ir kt.
- 3** Daiktų ir dokumentų, turinčių reikšmės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti, išreikalavimo.

Prieš pradėdant ikiteisminį tyrimą duomenys gali būti renkami vadovaujantis Kriminalinės žvalgybos įstatymu ir taikant šiame įstatyme nustatytus informacijos rinkimo būdus – nusikalstamos veikos imitavimą, pasalą, sekimą, slaptąją operaciją ir kt.¹⁴ Šie duomenys gali būti pripažinti įrodymais, tačiau, kaip yra konstatavęs Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, jų rinkimo teisėtumo patikrinimui turi būti taikomi aukštesni

¹⁴ Lietuvos Respublikos Kriminalinės žvalgybos įstatymas (2012). Valstybės žinios, 122–6093 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais), 2 str.

standartai¹⁵. Baudžiamajame procese gali būti naudojami tik išslaptinti kriminalinės žvalgybos metu surinkti duomenys¹⁶. Pradėjus ikiteisminį tyrimą, teisėsaugos institucijos gali rinkti duomenis tik BPK nustatytais procesiniais veiksmais.

2.3. Baudžiamąjo proceso struktūra

2.3.1. Ikiteisminis tyrimas: pagrindiniai bruožai ir dalyviai

Pirmoji baudžiamąjo proceso stadija yra ikiteisminis tyrimas. Būtent šios stadijos metu surenkami pagrindiniai duomenys (įrodymai). Ikiteisminis tyrimas pradedamas ikiteisminio tyrimo pareigūno (tyrėjo) ar prokuroro sprendimu¹⁷. Tyrimas baigiamas, kai prokuroras surašo kaltinamąjį aktą ir kartu su visa bylos medžiaga perduoda jį pirmos instancijos teismui arba priimamas sprendimas nutraukti ikiteisminį tyrimą¹⁸. Ikiteisminį tyrimą vykdo tyrėjai, dirbantys ikiteisminio tyrimo įstaigose – policijoje, Valstybės sienos apsaugos tarnyboje, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Karo policijoje, Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnyboje ir kt. Ikiteisminį tyrimą organizuoja ir jam vadovauja prokuroras¹⁹.

Asmuo, įtariamas padaręs nusikalstamą veiką, ikiteisminio tyrimo metu vadinamas **įtariamuoju**. Įtariamasis yra asmuo, kuris yra sulaikytas įtariant, kad jis padarė nusikalstamą veiką, arba asmuo, apklausiamas apie veiką, kurios padarymu jis įtariamas, arba j

¹⁵ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 22 d. nutartis baudžiamąjoje byloje Nr. 2K-90-303/2019.

¹⁶ Lietuvos Respublikos Generalinio prokuroro įsakymas „Dėl Rekomendacijų dėl Kriminalinės žvalgybos įstatymo, Baudžiamąjo proceso kodekso normų taikymo ir kriminalinės žvalgybos informacijos panaudojimo baudžiamajame procese patvirtinimo“ (2012). Valstybės žinios, 2–83, 18 punktas.

¹⁷ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 166 str.

¹⁸ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 212–214, 218–220 str.

¹⁹ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 164–165 str.

apklausą šaukiamas asmuo, kuriam yra surašytas pranešimas apie įtarimą²⁰. Kai byla perduodama teismui, įtariamasis tampa **kaltinamuoju**.

Ikiteisminio tyrimo pareigūnai/ tyrėjai. Ikiteisminio tyrimo pareigūnų funkcija yra nustatyti nusikalstamą veiką padariusį asmenį ir ištirti šios veikos aplinkybes²¹. Ši funkcija vykdoma vadovaujant prokurorui, kuris priima sprendimus dėl tyrimo krypties ir apimties, duoda ikiteisminio tyrimo pareigūnui privalomus nurodymus ir pavedimus atlikti tyrimo veiksmus²². Ikiteisminį tyrimą atliekantys pareigūnai asmeniškai atsako už tai, kad proceso veiksmai būtų atlikti laiku ir kokybiškai. Net ir nesant prokuroro nurodymo, tyrėjai privalo atlikti visus reikiamus proceso veiksmus ir išnaudoti visas galimybes nustatyti nusikalstamą veiką padariusį asmenį bei atlikti išsamų ikiteisminį tyrimą per trumpiausią laiką²³.

Prokurorai. Pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją prokurorai organizuoja ikiteisminį tyrimą ir jam vadovauja, taip pat palaiko valstybinį kaltinimą baudžiamosiose bylose²⁴. Ikiteisminio tyrimo metu prokurorai užtikrina ikiteisminio tyrimo teisėtumą ir atlikimą per trumpiausią laiką, proceso dalyvių teises ir galimybę jomis pasinaudoti²⁵. Jie taip pat nagrinėja skundus dėl ikiteisminio tyrimo pareigūnų veiksmų ir sprendimų²⁶. Baigus ikiteisminį tyrimą, prokuroras surašo kaltinamąjį aktą ir kartu su visa bylos medžiaga perduoda jį teismui²⁷.

²⁰ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 21 str. 2 d.

²¹ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 18 str. 1 d.

²² Lietuvos Respublikos Generalinio prokuroro įsakymas „Dėl Rekomendacijų patvirtinimo“ (2004). Valstybės žinios, 33–1094 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais), 14, 12.4 punktai.

²³ Ten pat, 14.2 punktas.

²⁴ Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). Valstybės žinios, 33–1014, 118 str. 1 d.

²⁵ Lietuvos Respublikos Generalinio prokuroro įsakymas „Dėl Rekomendacijų patvirtinimo“ (2004). Valstybės žinios, 33–1094 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais), 7 punktas.

²⁶ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 64 str.

²⁷ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 218–220 str.

Teisinančių duomenų rinkimas. Pagal BPK vienas baudžiamojo proceso tikslų yra, kad niekas nekaltas nebūtų nuteistas²⁸. Tai suponuoja ikiteisminį tyrimą vykdančių pareigūnų (tyrėjų ir prokurorų) pareigą rinkti visus duomenis, reikšmingus nusikalstamai veikai ištirti, įskaitant ir teisinančius. Tačiau dėl to, kaip ši pareiga įgyvendinama praktikoje, tyrimo metu kalbintų advokatų ir prokurorų pozicijos išsiskyrė.

Prokurorai teigė, kad, siekiant priimti teisėtus ir pagrįstus sprendimus, jie privalo tirti visas bylos aplinkybes, ir todėl būtina rinkti visus reikšmingus duomenis – tiek kaltinančius, tiek ir teisinančius.

Prokuroro pareiga yra atskleisti tiesą, o ne nuteisti kiekvieną asmenį, dėl kurio parašytas pareiškimas. Tad tikrai visada stengiamės tikrinti tiek vienos pusės, tiek kitos pusės parodymus. Tikrai nesi kažkieno pusėje, visada renkame ir tuos, ir tuos [duomenis]²⁹.

Kiekvieno ikiteisminio tyrimo metu yra keliami begalė versijų, tų versijų atskiri aspektai yra tikrinami ir, neišvengiamai, norėdamas patvirtinti arba paneigti tą versiją, tu renki abiejų pusių įrodymus, duomenis, jeigu jau preciziškai pagal BPK kalbame, pagal įstatymo raidę. Neišvengiamai, tikrinamas įvairias versijas renki ir kaltinančius, ir ginančius įrodymus, nes pats puikiai supranti, kad kitaip byla nukeliaus į teismą ir, vienaip ar kitaip, ginantys įrodymai tikrai išlįs ir tavo valstybinis kaltinimas tiesiog sugrius³⁰.

Tuo tarpu kalbinti advokatai buvo gana skeptiški ir teigė, kad teisinantys duomenys iš esmės nėra renkami. Be to, trys iš penkių advokatų nurodė, kad pasitaiko atvejų, kai įrodymai, kurie gali būti reikšmingi gynybai, apskritai neįtraukiami į bylos medžiagą. Pastebėtina, kad Lietuvoje ikiteisminio tyrimo medžiaga, ypač procesinių veiksmų protokolai, turi būti keliami į Integruotą baudžiamojo proceso sistemą (IBPS) ir, kaip akcentavo kalbinti prokurorai, iš sistemos yra automatiškai atspausdinama visa bylos medžiaga, kuri perduodama teismui.

Nemanau, kad prokuroras ryžtųsi kažko neįdėti į popierinę bylą, siunčiamą į teismą iš to, kas yra IBPS. Kadangi būtų labai akivaizdus procesinis pažeidimas su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Kodekso 220 straipsnio pažeidimas ir, jeigu šita aplinkybė paaiškėtų, tai, mano supratimu, grėstų mažiausiai drausminė atsakomybė³¹.

²⁸ Baudžiamojo proceso kodeksas, 1 str. 1 d.

²⁹ Interviu su prokurore Nr. 3.

³⁰ Interviu su prokuroru Nr. 2.

³¹ Interviu su prokuroru Nr. 2.

Tačiau, advokatų teigimu, kartais tyrėjai vykdo „neformalius pokalbius“ su potencialiais liudytojais ar netgi įtariamaisiais. Tokių pokalbių rezultatai neatsispindi sistemoje ir, nors jie nepasiekia teismo ir netampa įrodymais, gali suteikti informacijos apie kitus įrodymų šaltinius.

Kita problema yra susijusi su BPK įtvirtintu reguliavimu dėl elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolės, jos fiksavimo ir kaupimo. BPK 154 str. 8 d. nustatyta, kad „tyrimui reikšmės neturintys duomenys ir garso įrašai, kurie nėra bendroje laikmenoje su reikšmingais bylai duomenimis ir įrašais, prie bylos nepridedami ir tuoj pat prokuroro nutarimu sunaikinami“. Ši nuostata sulaukė daug kritikos iš visų kalbintų advokatų, kurie ją vertino kaip suteikiančią pagrindą prokurorams sunaikinti įrašus, kurie gali būti svarbūs gynybai.

Iškarpo vaizdo ar garso įrašą, po to pasako, kad kitas arba neišliko, arba jis buvo nereikšmingas ir visa kita. Ir teismams tada lieka vadovautis tuo, kas yra. O gynybai belieka tik kelti versijas, kad tose kitose iškirptose dalyse buvo kažkas tokio, kas suteikė kitokią prasmę, pavyzdžiui, pokalbių turiniui, arba kas apskritai kažką paneigia. Ir šia prasme pareigūnai rizikuoja³².

Nerungtyniškai sukonstruotas BPK. Kai taikomos neviešos informacijos rinkimo priemonės, prokuroras turi teisę nuspręsti, kas yra reikšminga tyrimui, o visa kita yra įpareigotas sunaikinti. Pavyzdžiui, yra užfiksuota 100 telefoninių pokalbių. Prokuroras sako: „Šitie dešimt yra reikšmingi, juos aš dedu į bylą, likusius 90 – va nutarimas sunaikinti“ ir sunaikinama negrįžtamai. Bet gynyba, priimant sprendimą, kas reikšminga, o kas ne – nedalyvauja. O gal 2 iš 90 pokalbių yra itin reikšmingi ir paneigia kaltinimą? Pavyzdžiui, jeigu yra intencija duoti kyšį, o po to yra pokalbis, kur atsisakoma atlikti nusikalstamus veiksmus, t. y. yra pokalbis, kur savanoriškai atsisakoma pabaigti nusikalstamą veiką. Prokuroras gali sąmoningai tai sunaikinti, nes piktnaudžiavimo faktų pasitaiko, ir kai kurie teisinantys įrodymai būna sunaikinami³³.

Iš prokurorų perspektyvos, dėl šio reguliavimo jie atsiduria dviprasmiškoje padėtyje. Viena vertus, pareigos sunaikinti bylai nereikšmingus duomenis vykdymas dažnai lemia gynybos argumentus, kad buvo sunaikintos gynybai svarbios įrašų dalys. Kita vertus, prokuroras, nusprendęs palikti kuo išsamesnį įrašą, gali sulaukti skundo dėl to,

³² Interviu su advokatu Nr. 4.

³³ Interviu su advokatu Nr. 5.

kad nevykdė įstatyme įtvirtintos pareigos sunaikinti bylai nereikšmingus duomenis³⁴. Vis dėlto, galimybė suteikti teisę gynybai susipažinti su nereikšmingais pripažintais duomenimis buvo įvertinta kritiškai, ypač akcentuojant privatumo ir asmens duomenų apsaugos svarbą.

Nė karto nemačiau, kad būtų sunaikinta kas nors svarbaus bylai. O ten būna labai privačių, intymių dalykų, ir nebūtinai apie įtariamąjį, o pavyzdžiui, apie nukentėjusįjį ar apie kitus, visai pašalinius, asmenis. Nemanau, kad jie norėtų, jog advokatas visa tai peržiūrėtų³⁵.

Buvo pastebėta ir tai, kad pareiga teisėsaugos institucijoms peržiūrėti visą medžiagą ir šalinti asmens duomenis pareikalautų neproporcingų resursų, be to, tokiais atvejais vėl būtų teigiama, jog galėjo būti pašalinta gynybai naudinga informacija. Šis advokatų ir prokurorų pozicijų išsiskyrimas rodo atviros diskusijos dėl galimo minėtos normos tobulinimo poreikį, siekiant atrasti kompromisinį sprendimą, kuris galėtų užtikrinti tiek gynybos teises, tiek ir nepažeistų trečiųjų asmenų teisių, taip pat nesukurtų neproporcingos naštos teisėsaugos institucijoms.

Ikiteisminio tyrimo teisėjai. Lietuvoje įtvirtintas pasyvaus ikiteisminio tyrimo teisėjo modelis. Tai reiškia, kad ikiteisminio tyrimo teisėjai savo iniciatyva jokių įrodymų rinkimo veiksmų neatlieka³⁶. Jų vaidmuo baudžiamajame procese didžiąja dalimi priklauso nuo prokuroro sprendimo kreiptis dėl konkrečių procesinių veiksmų atlikimo, t. y. į procesą jie yra įtraukiami prokuroro nuožiūra³⁷. Duomenų (įrodymų) rinkimo aspektu ikiteisminio tyrimo teisėjai vykdo tris pagrindines funkcijas:

- 1 Pirma, prokuroro prašymu apklausia įtariamuosius, liudytojus ar nukentėjusiuosius. Pavyzdžiui, prokuroras gali inicijuoti įtariamojo apklausą pas ikiteisminio tyrimo teisėją, jei mano, kad bylos nagrinėjimo teisme metu kaltinamasis gali pakeisti savo parodymus arba pasinaudoti teise atsisakyti duoti parodymus. Įtariamasis ar jo gynėjas taip pat gali prašyti prokuroro inicijuoti apklausą pas ikiteisminio tyrimo teisėją³⁸.

³⁴ VšĮ Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinumai baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

³⁵ Interviu su prokuroru Nr. 4.

³⁶ Baudžiamojo proceso kodeksas, 173 str. 4 d.

³⁷ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 77.

³⁸ Baudžiamojo proceso kodeksas, 189 str. 3 d.

- 2 Antra, ikiteisminio tyrimo teisėjai nagrinėja skundus dėl ikiteisminio tyrimo pareigūnų ir prokurorų sprendimų ir veiksmų, įskaitant susijusių su duomenų (įrodymų) rinkimu³⁹. Kita vertus, kalbinti advokatai gana skeptiškai vertino tokių skundų sėkmės tikimybę.

Paprastai ikiteisminio tyrimo teisėjai laikosi tokios nuomonės, kad į ikiteisminio tyrimo procesą neturėtų kištis. Vyraujanti nuomonė yra tokia. Neretai būna taip, kad tikrai būna akivaizdūs pažeidimai, tu skundiesi ir ikiteisminio tyrimo teisėjai pasisako taip, kad ikiteisminis tyrimas yra prokuroro diskrecijos teisė. Jis strateguoja, planuoja ir yra atsakingas už ikiteisminio tyrimo sėkmę⁴⁰.

- 3 Trečia, ikiteisminio tyrimo teisėjai sankcionuoja konkrečių procesinių priemonių, skirtų duomenų (įrodymų) rinkimui, taikymą – kratas, daiktų ir dokumentų poėmius, elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolę, savo tapatybės neatskleidžiančių ikiteisminio tyrimo pareigūnų veiksmus, nusikalstamą veiką imituojančius veiksmus ir slaptą sekimą.

Gynėjai. Gynėjai yra advokatai, kartais – advokato padėjėjai. BPK įtvirtinta gynėjo teisė ir pareiga panaudoti visas teisėtas gynybos priemones ir būdus, kad būtų nustatytos aplinkybės, teisinančios ginamąjį ar lengvinančios jo atsakomybę, ir teikti ginamajam reikiamą teisinę pagalbą⁴¹. BPK įtvirtintos gynėjo teisės, skirtos užtikrinti galimybę veiksmingai dalyvauti procese: gynėjas turi teisę dalyvauti įtariamojo ar kaltinamojo apklausose ir kituose veiksmuose, kurie atliekami su įtariamoju ar kaltinamoju, taip pat įtariamojo ar kaltinamojo arba jų gynėjo prašymu atliekamuose veiksmuose – parodyme atpažinti, eksperimente ir kt. Kituose įrodymų rinkimo veiksmuose gynėjas gali dalyvauti tik tyrėjo, prokuroro ar teisėjo leidimu⁴².

Gynėjas taip pat turi teisę savarankiškai rinkti gynybai reikalingus duomenis (įrodymus): gauti iš įmonių, įstaigų ir organizacijų bei asmenų gynybai reikalingus dokumentus ir daiktus, kalbėtis su asmenimis apie jiems žinomas įvykio aplinkybes, apžiūrėti ir fotografuoti įvykio vietą, transporto priemones ar kitaip fiksuoti gynybai reikalingą informaciją⁴³.

³⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 63–64 str.

⁴⁰ Interviu su advokate Nr. 3.

⁴¹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 48 str. 2 d. 1 p.

⁴² Baudžiamojo proceso kodeksas, 48 str.

⁴³ Baudžiamojo proceso kodeksas, 48 str. 1 d. 7 p.

Gynėjai gali kalbinti tiek procese dalyvaujančius asmenis (liudytojus, nukentėjusiuosius, specialistus), tiek ir asmenis, kurie neturi jokio procesinio statuso, pvz., potencialius liudytojus. Vis dėlto, kalbintų advokatų nuomone, teisė savarankiškai rinkti įrodymus, ypač kiek ji susijusi su įvykio vietos apžiūromis ar pokalbiais su asmenimis, yra iš esmės teorinė, nes nėra jokio šios teisės įgyvendinimo mechanizmo.

Pavyzdžiui, gynėjas nori apklausti liudytoją. Kaip tai padaryti? Pavyzdžiui, jis žino, kad kažkas matė avariją. Jis, tarkim, kažkaip susiranda tą asmenį – telefonu, gatvėje susistabdo ar dar kažkaip, ir sako: „Aš noriu dabar tavę apklausti“. Tas sako: „Eik sau“. Advokatas sako: „Klausau, einu“. Kitas variantas – sutinka, gerai. Kur einat? Į kavinę? Kam protokoluoti? Įrašinėti garsą? Kaip visa tai padaryti? Tarkim, žmogus iš pradžių išsigąsta ir sutinka, papasakoja ir t.t. Po to susitikimo, po to viso išgąščio skambina į policiją ir sako: „Mane persekioja advokatas. Jis vertė mane duoti parodymus“. Kas už tai advokatu? Baudžiamoji atsakomybė. [...] Koks prokuroras ar teismas priims iš advokato kažkokius apžiūros protokolus? Kaip tai turi atrodyti? Nes įvykio vietos apžiūrą atlieka pareigūnai. Kai yra nustatyta tvarka, tada preziumuojama, kad laikantis tos tvarkos atlikus veiksmus yra patikimumas kažkoks. Dabar nieko nėra⁴⁴.

Viena advokačių taip pat iškėlė problemą, kad prireikus specialių žinių yra sudėtinga gauti nepriklausomą ekspertinį vertinimą.

Lietuvoje praktiškai visos ekspertinės įstaigos yra valstybinės. Nors jos turėtų būti nepriklausomos, tačiau jos būna valstybės pusėje, suvokia savo funkciją kaip patarnauti procesui. Neretai yra problema kažkur kreiptis, yra specifinės sritys, kur sunku surasti kvalifikuotą pagalbą ir gauti nepriklausomo tyrimo rezultatus. Pavyzdžiui, kalbant apie narkotinių medžiagų tyrimus. Pirmas dalykas, tu apskritai negali gauti pavyzdžių tokiems tyrimams atlikti. Net jei tau reikia kažkokio specialisto chemiko, kuris galėtų pakonsultuoti ir teikti savo kaip specialisto išvadą dėl valstybės specialistų išvadų, tai praktiškai nėra žmonių⁴⁵.

Kartu visi advokatai nurodė, kad kartu su klientu jie aktyviai renka gynybai reikšmingus duomenis, įskaitant fotografijas, įrašus, susirašinėjimo medžiagą, finansinius dokumentus ir kt. Tiesa, gauti kitų nei kliento dokumentų ar duomenų iš įstaigų ar organizacijų paprastai nėra galimybės dėl asmens duomenų apsaugos. Tam tikrais atvejais, pvz., jei klientas yra suimtas, asmens duomenų apsaugos reikalavimai

⁴⁴ Interviu su advokatu Nr. 4.

⁴⁵ Interviu su advokate Nr. 3.

apsunkina ir prieigą prie kliento duomenų. Kita vertus, kaip nurodė vienas advokatų, policija įprastai pateikia policijos komisariato vaizdo kamerų užfiksuotus įrašus, „jeigu ne rezonansinė byla, kur buvo prieš tai peržiūrėti ir ištrinti teisinantys įrodymai“⁴⁶.

Direktyvoje dėl teisės turėti advokatą nustatyta, kad įtariamieji ir kaltinamieji turi teisę, kad į jų apklausą atvyktų ir joje veiksmingai dalyvautų jų advokatas⁴⁷. Lyginant su Direktyvoje įtvirtintu standartu, BPK nuostatos sudaro platesnes galimybes aktyviam gynėjo dalyvavimui. Gynėjas turi teisę užduoti klausimus, prašyti paaiškinimų ir daryti pareiškimus, pastabas protokole ne tik įtariamojo apklausų metu, bet ir dalyvaudamas kituose procesiniuose veiksmuose, atliekamuose su įtariamoju ar kuriuose jam leista dalyvauti⁴⁸.

Ikiteisminio tyrimo metu gynėjas turi teisę skųsti ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro ar ikiteisminio tyrimo teisėjo veiksmus bei sprendimus⁴⁹. Taigi, jei, gynėjo manymu, nebuvo laikomasi konkretaus įrodymų rinkimo veiksmo atlikimo tvarkos, gynėjas gali pateikti skundą. Tiesa, advokatų teigimu, tokie skundai tenkinami itin retai. Gynėjai taip pat gali prašyti prokuroro atlikti tam tikrus procesinius veiksmus ir surinkti papildomus duomenis (įrodymus), tačiau, advokatų teigimu, tokie prašymai paprastai tenkinami nenoromis.

Įstatymas tokią galimybę numato, klausimas, kiek tokie prašymai yra tenkinami. Tų prašymų patenkinama mažai. Paprastai jie yra netenkinami. Netenkinami dėl pačių įvairiausių priežasčių, pirmiausia – prokurorų įsitikinimo, reikia ar nereikia atlikti tam tikrus veiksmus. Ikiteisminio tyrimo teisėjai paprastai tokius [prokuroro] sprendimus palaiko, nes prokuroras sprendžia apie ikiteisminio tyrimo taktiką, jis sprendžia, kokius veiksmus atlikti. Paprastai kažko pasiekti per mechanizmus, kuriais turėtų „prasimušti“ tam tikri veiksmai, kurių tu pats negali atlikti, yra gana sudėtinga. Kas labai bado akis ir yra neišvengiama, tas yra atliekama, bet ir tai ne visada⁵⁰.

Nors baigus ikiteisminį tyrimą įtariamasis ir gynėjas turi teisę susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga ir pateikti prašymą papildyti ikiteisminį tyrimą, prokuroro nutarimas atmesti tokį prašymą yra neskundžiamas⁵¹.

⁴⁶ Ten pat.

⁴⁷ Direktyva 2013/48/ES dėl teisės turėti advokatą, 3 str. 3 d. b punktas.

⁴⁸ Baudžiamojo proceso kodeksas, 48 str. 1 d. 6 p., 178 str. 5 d.

⁴⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 48 str. 1 d. 10 p.

⁵⁰ Interviu su advokate Nr. 3.

⁵¹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 218 str. 1 d., 218 str. 5 d.

Apskritai bet kokie prašymai, dauguma prašymų, pateiktų ikiteisminio tyrimo metu, susijusių su gynėju, su įrodymų surinkimu – ne žmogaus apklausa, kito kokio nors liudytojo – yra labai mažai kada tenkinami. Pavyzdžiui, ikiteisminio tyrimo pabaigoje visada 100 procentų leidžiama gynėjui susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga ir pareikšti prašymus, kad būtų papildytas ikiteisminis tyrimas. Labai retu atveju prokuroras tokį prašymą tenkina ir kokius nors dar papildomus veiksmus atlieka. Kaip taisyklė, prokurorai juos [prašymus] atmeta ir, maždaug, reikškīt tokį prašymą teisme. Motyvacija tokia, kad aš surinkau tai, ko man reikėjo, ir man daugiau nieko netrūksta⁵².

Kita vertus, buvo pastebėta ir tai, kad prašant prokuroro surinkti tam tikrus duomenis visada reikia įvertinti, ar šių duomenų (įrodymų) turinys nepakenks gynybos strategijai. Todėl prašymai dėl papildomų duomenų rinkimo nepasibaigus ikiteisminiam tyrimui teikiami labai atsargiai.

Prašyme reikia pagrįsti, kodėl reikalingi tie įrodymai. Tačiau tas grindimas, jis ganėtinai sudėtingas. Ta prasme, kad ne visada tu gali ir nori atskleisti savo taktiką. Todėl kartais esi apribotas savo argumentuose, būtent dėl tos priežasties, kad, reikia pripažinti, tas žaidimas vyksta. Tau atskleidus, ko tu tikiesi ir ko tu nori, gali būti tuo labai pasinaudota⁵³.

Dėl advokato aktyvumo ikiteisminio tyrimo metu, kalbinti advokatai nurodė, kad tai priklauso nuo konkrečios situacijos. Pavyzdžiui, vienas advokatų teigė, kad praktikuoja atvirą ir išsamią gynybą nuo pat proceso pradžios, su sąlyga, kad įtarimas yra aiškus ir galima aiškiai žinoti, nuo ko gintis. Jo teigimu, tai atveria galimybes konstruktyviems santykiams su bylą tiriančiais pareigūnais, kurie tokiais atvejais labiau linkę tenkinti prašymus ir pan. Kartu buvo pažymėta, kad kol nėra galimybės susipažinti su visa bylos medžiaga, teisinančių įrodymų pateikimas ar prašymų apklausti papildomus liudytojus, surinkti kitus duomenis teikimas yra probleminis, nes, neturint informacijos apie kaltinančius įrodymus, nėra aišku, kokius atsveriančius įrodymus tikslinga pateikti. Tačiau kai tik ši informacija tampa prieinama, imamasi visų žingsnių – teikiami įrodymai, prašymai papildyti tyrimą – siekiant, kad byla apskritai nepasiektų teismo, o ikiteisminis tyrimas būtų nutrauktas⁵⁴.

Kita respondentė pažymėjo, kad ikiteisminis tyrimas yra inkvizicinis, kuomet kaltinimas aktyviai renka įrodymus, o gynyba neturi galimybių susipažinti su visa bylos medžiaga.

⁵² Interviu su advokate Nr. 2.

⁵³ Interviu su advokate Nr. 3.

⁵⁴ Interviu su advokatu Nr. 4.

Todėl gynėjai šiame etape paprastai būna pasyvūs, kad nepakenktų klientui ir jo gynybos interesams. Tačiau, jeigu matyti, kad įtarimas akivaizdžiai nepagrįstas, o gynybinė pozicija yra aiški, tuomet gynėjas būna aktyvus nuo pat pradžių – teikiami prašymai, dokumentai ir kt.⁵⁵

Taigi, gynėjo aktyvumas konkrečioje byloje priklauso nuo bylos pobūdžio, tyrimo ir gynybos strategijos. Viena advokatė tai apibendrina apibūdindama baudžiamąjį procesą kaip tam tikrą „strateginį žaidimą“ tarp kaltinimo ir gynybos.

Viskas priklauso nuo bylos. Tyrimą vykdančys pareigūnai (tiek tyrėjas, tiek prokurorai) strateguoja, kaip tyrimas bus vykdomas, kaip duomenys bus renkami, kaip kaltinamieji bus apklausinėjami, kaip informacija jiems bus pateikiama ir atskleidžiama. Lygiai taip pat ir gynyba turi strateguoti ir galvoti – kada ir kokie duomenys turi būti pateikti. Tai labai priklauso nuo tyrimo, nes vienu atveju tu pateiki duomenis ir prašymus atlikti kažkokių įrodymų rinkimo veiksmus ikiteisminio tyrimo metu, kitu – pasibaigus ikiteisminiam tyrimui, priklausomai nuo strategijos, kurią pasirenki. [...] Kai kuriais atvejais, atsižvelgiant į tyrimo vykdymo taktiką, pasilieki esminius argumentus, prašymus, duomenis, kuriuos pats pajėgi surinkti nenaudojant procesinių prievartos priemonių, baigiamiesiems bylos išnagrinėjimo akordams⁵⁶.

2.3.2. Procesas pirmosios instancijos teisme

Bylų nagrinėjimo procesą pirmosios instancijos teisme sudaro bylos parengimas nagrinėti teisme ir bylos nagrinėjimas teisme. **Bylos parengimo nagrinėti teisme** metu teisėjas susipažįsta su byla ir įvertina, ar nėra klūčių bylos nagrinėjimui. Tokios klūtys yra bylos neteismingumas konkrečiam teismui, kaltinamojo akto neatitikimas įstatymo reikalavimams ir pan. Šiame etape nėra sprendžiama, pvz., ar kaltinimas pagrįstas pakankamais įrodymais⁵⁷. Bylos parengimo nagrinėti teisme metu proceso dalyviai gali teikti prašymus dėl papildomų įrodymų išreikalavimo. Atmesti prašymai gali būti pakartotinai teikiami teisiama jame posėdyje⁵⁸.

⁵⁵ Interviu su advokate Nr. 2.

⁵⁶ Interviu su advokate Nr. 3.

⁵⁷ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 355.

⁵⁸ Baudžiamojo proceso kodeksas, 238 str.

Bylos nagrinėjimą teisme sudaro parengiamoji teismo posėdžio dalis, įrodymų tyrimas, baigiamosios kalbos ir kaltinamojo paskutinis žodis, nuosprendžio priėmimas bei paskelbimas. **Parengiamosios teismo posėdžio dalies** pabaigoje nagrinėjimo teisme dalyviai gali teikti prašymus šaukti naujus liudytojus, ekspertus ar išreikalauti kitus įrodymus. Tokie prašymai turi būti motyvuoti, t. y., juose turi būti nurodyta, kokioms aplinkybėms nustatyti reikalingi nauji įrodymai⁵⁹. Teismas gali atmesti prašymą, jei pagal esamą bylos medžiagą konkrečios aplinkybės jau yra išsamiai nustatytos arba prašoma nustatyti faktus, neturinčius esminės reikšmės ar ryšio su byla⁶⁰.

Pagrindinė bylos nagrinėjimo teisme dalis yra **įrodymų tyrimas**. Jo metu teismas turi tiesiogiai ištirti visus byloje surinktus įrodymus (duomenis). Tiesioginio (betarpiško) įrodymų tyrimo teisme principas lemia, kad teismas nuosprendį gali grįsti tik tais įrodymais, kurie buvo išnagrinėti teisiamažame posėdyje⁶¹. Šioje teismo posėdžio dalyje, be kita ko, yra apklausiami kaltinamasis, nukentėjusysis ir liudytojai, apžiūrimi daiktiniai įrodymai, išvardinami, o prireikus – perskaitomi bylai reikšmės turintys dokumentai ar jų dalys, gali būti perklausomi ir peržiūrimi ikiteisminio tyrimo metu padaryti garso ar vaizdo įrašai ir kt. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra konstatavęs, kad pagal baudžiamojo proceso įstatymą kaltinamojo, nukentėjusiojo, liudytojų parodymai įrodymais pripažįstami tada, kai jie yra duoti teismo posėdyje arba ikiteisminio tyrimo teisėjui. Ikiteisminio tyrimo metu pareigūnui ar prokurorui duoti kaltinamojo, nukentėjusiojo ir liudytojo parodymai savarankiškos įrodomosios reikšmės neturi, tačiau jie gali būti reikšmingi tikrinant ir įvertinant tiek kaltinamojo teisme duotus parodymus, tiek kitus byloje teismo ištirtus duomenis. Todėl teismo posėdyje šie parodymai gali būti perskaitomi, taip pat perklausomi ir peržiūrimi tokių apklausų garso ir vaizdo įrašai⁶². Jei ikiteisminio tyrimo metu buvo atliktos ekspertizės ar gautos specialistų išvados, teismas gali nuspręsti apklausti atitinkamus ekspertus ar specialistus, jei mano, kad yra reikalingi papildomi paaiškinimai⁶³.

Įrodymų tyrimo metu teismas taip pat gali nuspręsti savarankiškai atlikti įrodymų rinkimo veiksmus, pvz. apklausti asmenis, atlikti parodymą atpažinti, eksperimentą,

⁵⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 270 str.

⁶⁰ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 414–415.

⁶¹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 301 str. 1 d.

⁶² P.vz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. spalio 15 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-189-1073/2019; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-276-976/2015.

⁶³ Baudžiamojo proceso kodeksas, 284–285 str.

ištirti objektus ir kt. Jei tokių veiksmų atlikimas apsunkintų bylos nagrinėjimą, šių veiksmų atlikimą teismas gali pavesti prokurorui ar ikiteisminio tyrimo teisėjui⁶⁴.

Papildomi įrodymų rinkimo veiksmai taip pat gali būti atliekami, jei tenkinamas prokuroro prašymas leisti jam pateikti papildomus įrodymus atliekant proceso veiksmus⁶⁵. Ištyrus byloje esančius įrodymus, teismo posėdžio pirmininkas paklausia nagrinėjimo teisme dalyvius, ar šie nori papildyti įrodymų tyrimą ir būtent kuo.⁶⁶ Teismas turi diskreciją spręsti, ar konkrečius prašymus tenkinti.

BPK taip pat įtvirtinta galimybė taikyti **sutrumpintą įrodymų tyrimą**. Tokiu atveju, apklausus kaltinamąjį, yra išvardinami byloje esantys kaltinamųjų, nukentėjusiųjų, liudytojų, ekspertų ir kt. apklausų protokolai, kiti dokumentai, pristatomi kiti įrodymai ir įrodymų tyrimas nutraukiamas⁶⁷.

Baigiamųjų kalbų metu nagrinėjimo teisme dalyviai (prokuroras, nukentėjusysis ar jo atstovas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ar jų atstovai, gynėjas ar gynėjų neturintis kaltinamasis) apibendrina įrodymų tyrimo rezultatus, išdėsto pozicijas dėl kaltinimo pagrįstumo, ginčija procesinių priešininkų pozicijas⁶⁸. Būtent baigiamųjų kalbų metu gynyba paprastai teikia argumentus dėl įrodymų (ne)atitikties leistinumo reikalavimams. Baigiamosiose kalbose galima remtis tik tais įrodymais, kurie buvo ištirti teisiamažame posėdyje⁶⁹. Po baigiamųjų kalbų ir atsikirtimų kaltinamajam suteikiamas paskutinis žodis⁷⁰. Jeigu baigiamųjų kalbų ar kaltinamojo paskutinio žodžio metu pranešama apie aplinkybes, turinčias esminės reikšmės bylai, teismas nagrinėjimo teisme dalyvių prašymu arba savo iniciatyva gali atnaujinti įrodymų tyrimą. Tokiu atveju, baigus atnaujintą įrodymų tyrimą, vėl klausomos baigiamosios kalbos ir suteikiamas paskutinis žodis kaltinamajam⁷¹.

⁶⁴ Baudžiamojo proceso kodeksas, 287–288 str.

⁶⁵ Baudžiamojo proceso kodeksas, 288 str.

⁶⁶ Baudžiamojo proceso kodeksas, 292 str. 1 d.

⁶⁷ Sutrumpintas įrodymų tyrimas gali būti taikomas, jeigu kaltinamasis, kuris nėra kaltinamas padaręs labai sunkų nusikaltimą, po kaltinamojo akto paskelbimo pareiškia, kad prisipažįsta esąs kaltas ir pageidauja tuojau pat duoti parodymus bei sutinka, kad kiti įrodymai nebūtų tiriami. Toks sutikimas gali būti išreikštas ir iš anksto. Be to, siekiant taikyti sutrumpintą įrodymų tyrimą nusikalstamos veikos padarymo aplinkybės turi nekelti abejonių ir su tokiu sutrumpintu įrodymų tyrimu turi sutikti prokuroras ir gynėjas (Baudžiamojo proceso kodeksas, 273 str.).

⁶⁸ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 447.

⁶⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 293 str. 4 d.

⁷⁰ Baudžiamojo proceso kodeksas, 294 str.

⁷¹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 295 str.

Priimdamas nuosprendį teismas sprendžia, kurie duomenys, ištirti teismo posėdžio metu, turi būti pripažinti įrodymais, įvertina juos ir naudoja nuosprendžiui pagrįsti. Nuosprendžiu kaltinamasis išteisinamas arba pripažįstamas kaltu, jam skiriama bausmė arba jis atleidžiamas nuo bausmės⁷². Įrodymų vertinimas grindžiamas laisvo įrodymų vertinimo principu, reiškiančiu, kad teismui nėra nustatyta išankstinių privalomų reikalavimų dėl to, kiek ir kokių konkrečiai įrodymų reikia teismo išvadoms pagrįsti. BPK nustatyta, kad „teisėjai įrodymus įvertina pagal savo vidinį įsitikinimą, pagrįstą išsamiai ir nešališku visų bylos aplinkybių išnagrinėjimu, vadovaudamiesi įstatymu“⁷³. Teismo išvados turi būti pagrįstos teisėtais ir patikimais įrodymais, įvertinus tiek atskirus įrodymus, tiek ir jų visumą.

Gynybos teisė teikti papildomus įrodymus ir prašyti teismo išreikalauti įrodymus teismo posėdžio metu

Visi kalbinti advokatai nurodė, kad jie aktyviai naudojami teise pateikti naujus, savarankiškai surinktus duomenis (įrodymus) teismo posėdžio metu. Tiesa, kartu buvo akcentuoti tam tikri karantino metu kilę sunkumai.

Sėdėjo [klientas] Pravieniškėse dabar, kai Lukiškių nėra. Pravieniškėse izoliatoriuje sėdėjo, aš negaliu nuvažiuoti pasiimti įgaliojimo, o man reikia kliento sąskaitos [išrašo]. Tai bankui sakau, duokit, kaip čia dabar. Man, sakau, reikia pateikti, pagrįsti jo pajamas, kaip kitaip? Juk karantinas ir visa kita. Svarstė, svarstė, svarstė... „Na, išimties kažkokia tvarka jums suteiksim“⁷⁴.

Dėl teisės prašyti teismo išreikalauti įrodymus advokatai nurodė kiek skirtingas pozicijas. Du advokatai teigė teikiantys tokius prašymus beveik kiekvienoje byloje⁷⁵. Vienas advokatų nurodė, kad tokia galimybė naudojasi 50–60 proc. bylų⁷⁶. Tuo tarpu viena respondentė teigė prašymus dėl papildomų įrodymų išreikalavimo teikianti atsargiai ir daugiausia naudojanti esamus bei savarankiškai surinktus įrodymus, kad nebūtų pakenkta gynybos interesams⁷⁷. Šiuo požiūriu visi advokatai akcentavo, kad

⁷² Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 455.

⁷³ Baudžiamojo proceso kodeksas, 20 str. 5 d.

⁷⁴ Interviu su advokatu Nr. 4.

⁷⁵ Interviu su advokate Nr. 3, interviu su advokatu Nr. 4

⁷⁶ Interviu su advokatu Nr. 1

⁷⁷ Interviu su advokate Nr. 2.

prašymai apklausti naujus liudytojus ir pan. turi būti teikiami labai apgalvotai, nes ne visada galima prognozuoti, kokia informacija bus gauta.

Tarkim, tu nori pateikti tik kažkuriuos duomenis. Kitą kartą tu net nežinai, ką tu gausi, kokius duomenis. Dėl to tu gali, aišku, prašyti per teismą, bet teismas, gavęs visus duomenis... Galbūt ten bus ir nepalankių gynybai duomenų. Tai šitoje vietoje, gynėjas neturi pareigos rinkti kaltinančius įrodymus. Priešingai, jis turi pareigą tik teisinančius rinkti, ir jis tos pareigos negali vykdyti, prašydamas, pavyzdžiui, per teismą. Ir čia yra problema⁷⁸.

Tais atvejais, kai teismui teikiami prašymai surinkti papildomus įrodymus, dažniausiai prašoma kviesti naujus liudytojus, išreikalauti dokumentus iš institucijų ar privačių asmenų, skirti ekspertizę ar iškviesti ir apklausti ekspertą⁷⁹.

Finansinėse bylose prašoma dokumentų, sutarčių, išreikalauti ir apklausti, ar buvo sukčiavimas, ar finansiniai, ar verslo dalykai. Kiek bylų – tiek prašymų. Pavyzdžiui, turto prievartavimo byloje – prašymas peržiūrėti visas žinutes telefonuose. Kiekvienoje byloje gynėjas ieško spragos ir galimybės įterpti tą aplinkybę, įrodymus, kad teismas matytų, jog nusikaltimo nebuvo tokio, koks inkriminuotas; o jeigu jau tikrai buvo (jeigu yra vaizdo įrašas ar kažkas nenuginčijamo), kad jis lengvesnis arba žmogiškai pateisinamas⁸⁰.

Advokatų teigimu, skirtingai nei ikiteisminio tyrimo metu, kuomet dauguma gynėjų prašymų yra atmetami, teismai yra linkę tenkinti argumentuotus prašymus surinkti naujus įrodymus. Pora advokatų taip pat pastebėjo, kad tokie prašymai turi būti teikiami laiku, kad neatrodytų, jog siekiama vilkinti procesą.

Teismo ex officio vykdomas įrodymų rinkimas

BPK nustatyta, kad teismo posėdžio pirmininkas imasi visų įstatymų numatytų priemonių, kad būtų išsamiai ir nešališkai ištirtos bylos aplinkybės⁸¹. Kaip minėta 2.1. poskyryje, vadovaujantis oficialiu Konstitucijos aiškinimu, teismas privalo būti aktyvus,

⁷⁸ Interviu su advokatu Nr. 4.

⁷⁹ Interviu su advokatais Nr. 1–Nr. 4.

⁸⁰ Interviu su advokatu Nr. 1.

⁸¹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 241 str. 2 d.

siekdamas nustatyti tiesą byloje. Taigi, papildomų įrodymų, reikalingų bylai teisingai išspręsti, rinkimas yra ne tik teismo teisė, bet ir pareiga.

Kalbinti apylinkės teismų teisėjai teigė, kad įprastai jų nagrinėjamosiose bylose taikomas sutrumpintas įrodymų tyrimas, tad papildomų įrodymų rinkimo poreikis yra gana retas. Kartu apylinkių ir apygardų teisėjai nurodė, kad papildomi įrodymai visada renkami tais atvejais, kai teismas mano tai esant būtina, t. y., kai iškyla prieštaravimai, neatitikimai, arba tam tikros bylos išsprendimui reikšmingos aplinkybės nėra pakankamai nustatytos. Teisėjų teigimu, jų užduotis yra išsamiai ir objektyviai ištirti bylos aplinkybes. Renkant naujus įrodymus, iš esmės negali būti žinoma, kuriai šaliai – kaltinimui ar gynybai – bus palankesnis vienas ar kitas įrodymas. Kartu buvo išreikšta ir tam tikrų abejonių dėl teisėjo pareigos būti aktyviam apimties ir teisėjo aktyvumo suderinamumo su teisėjo nešališkumu:

Dabar yra labai madinga, o, kiek yra pasakoję seni teisėjai, taip nebuvo, kad dabar teismas daro viską – ir kaltina, ir teisina, ir renka įrodymus, ir advokato darbą dirba kaltinamajam. Man nėra sunku, kaip žmogui arba teisininkui tai padaryti, bet pagal pareigas aš to negaliu daryti⁸².

Kalbinti advokatai laikėsi skirtingų nuomonių dėl to, kiek dažnai teismai inicijuoja papildomų įrodymų rinkimą *ex officio*. Dalis respondentų teigė, kad teismai tai daro tik retais atvejais, kiti apibūdino teismus kaip itin proaktyvius. Pora respondentų pažymėjo, kad teisėjai papildomus įrodymų rinkimo veiksmus paprastai atlieka tais atvejais, kai byloje yra silpnas kaltinimas.

Jeigu teismas kaip trečiasis stebėtojas ką nors pastebi (nors nei viena šalis to nekelia), be abejojimo, turėtų inicijuoti išreikalauti, rinkti, ar tai būtų teisinantis, ar kaltinantis įrodymas, ir šiuos duomenis ištirti. Tačiau iniciatyvos yra daugiau tais atvejais, kai prokuroras būna silpnas, neatkreipia dėmesio į tam tikrus momentus ir tuomet teismai padeda suformuluoti prašymus, surinkti duomenis. Padeda prokurorui, kuris ir taip turi už savęs visą mechanizmą naudoti bet kokias procesines priemones, rinkti bet ką – tai, ko neturim mes⁸³.

Iš mano praktikos, taip [kad teismas rinktų papildomus įrodymus] būna pakankamai retai. Galbūt dėl liudytojų – taip, jeigu prokuroras yra silpnas, tarkim, atstovaudamas valstybę byloje, tai teismas dažnai tokiais atvejais mato, kad papildomai yra reikalingas tam tikras liudytojas.

⁸² Interviu su teisėja Nr. 1

⁸³ Interviu su advokate Nr. 3.

Viskas realiai priklauso nuo prokuroro aktyvumo bylos nagrinėjimo metu – jeigu jis aktyviai elgiasi, ne pasyviai, tai labai dažnu atveju teismas nieko išvis nerenka ir neišskviečia, bet jeigu prokuroras yra pasyvesnis, tai tada jo misiją tarsi užima teismas⁸⁴.

Vis dėlto, kiti advokatai nurodė, kad teismų pozicija yra pakankamai subalansuota, ir teisėjai gali pastebėti gynybai palankias aplinkybes, kurių nepastebėjo gynyba. Teismas taip pat gali kompensuoti gynybos trūkumus, jeigu gynyba labai pasyvi.

Aš iš savo patirties galiu pasakyti, kad teismas išlaiko balansą. Tikrai stengiasi rungimaisi užtikrinti ir, jeigu gynyba argumentuotai prašo arba pats jau mato, kad lenda visokios ylos iš maišo, tai, kad tiesa būtų nustatyta, imasi veiksmų. Matosi kartais, kad teismas savo emociją kokią išreiškia, kur galbūt gali matyti proceso eigoje, kad jis į vieną ar į kitą pusę linkęs, bet paprastai balansą bando išlaikyti. Galiu tikrai ne vieną atvejį pasakyti, kai gynyba arba „pramiega“, arba kažkaip tai. Tai teismas pasiaiškina⁸⁵.

2.4. Priemonės, taikomos įrodinėjimo procese įtariamųjų (kaltinamųjų) procesinių teisių pažeidimo atvejais

Svarbiausia gynybos priemonė, taikytina įrodinėjimo procese tais atvejais, kai renkant duomenis (įrodymus) pažeidžiamas įtariamojo (kaltinamojo) procesinės teisės ar kiti procesiniai reikalavimai, yra šių įrodymų pašalinimas iš sprendimų priėmimo proceso, t. y. draudimas remtis tokiais įrodymais ar netgi fizinis jų pašalinimas iš bylos medžiagos. Šis draudimas turėtų būti taikomas ne tik teismo nuosprendžiui, bet ir kitiems procesiniams sprendimams, įskaitant priimamiems ikiteisminio tyrimo metu, pvz., nutarčiai skirti suėmimą. Vis dėlto, Lietuvoje draudimo remtis neteisėtais duomenimis (įrodymais) apimtis nėra aiškiai apibrėžta ir, nors apima draudimą grįsti jais apkaltinamąjį nuosprendį, nėra aiškaus teisinio reguliavimo dėl draudimo remtis neteisėtais gautais duomenimis priimant procesinius sprendimus ikiteisminio tyrimo metu.

⁸⁴ Interviu su advokate Nr. 2.

⁸⁵ Interviu su advokatu Nr. 4.

Kartu reikėtų pažymėti, kad teismų praktikoje atvejai, kuomet tam tikri duomenys nepripažįstami įrodymais dėl to, kad juos gaunant buvo pažeistos pamatinės procesinės įtariamojo (kaltinamojo) teisės, tokios kaip teisė turėti gynėją, teisė gauti informaciją, teisė į vertimą, yra pakankamai reti. Absoliuti dauguma kalbintų advokatų, prokurorų ir teisėjų teigė negalintys nurodyti nei vieno atvejo iš savo praktikos, kai duomenys būtų nepripažinti įrodymais dėl šių teisių pažeidimų. Nagrinėjant teismų praktiką tokie atvejai taip pat nebuvo gausūs. Tam tikrą išimtį sudaro teisė neduoti parodymų prieš save. Teismų praktikos apžvalga ir interviu duomenys atskleidė, kad dažniausios duomenų nepripažinimo įrodymais dėl teisės neduoti parodymų prieš save priežastys yra potencialių įtariamųjų apklausos kaip paprastų liudytojų, taip pat taktikų, kuriomis siekiama paskatinti duoti parodymus neinformavus apie teisę tylėti, naudojimas.

Didžiausia įtariamojo procesinių teisių pažeidimo rizika siejama su ikiteisminio tyrimo etapu. Tačiau šie pažeidimai, kai tai įmanoma, gali būti ištaisyti pakartotinai atliekant atitinkamą procesinį veiksma, dažniausiai – apklausą – laikantis nustatytų reikalavimų. Pavyzdžiui, įtariamasis, pirmosios apklausos metu apklaustas be gynėjo, nors gynėjo dalyvavimas buvo būtinas, gali būti pakartotinai apklaustas jau dalyvaujant valstybės garantuojamą teisinę pagalbą teikiančiam gynėjui. Ikiteisminio tyrimo metu įvykdyti pažeidimai taip pat gali būti ištaisyti bylos nagrinėjimo teisme metu, užtikrinant, kad kaltinamajam sudaroma galimybė pasinaudoti savo teisėmis. Jei tam tikras pažeidimas, pvz., lietuviškai gerai nesuprantančio kaltinamojo apklausa be vertėjo įvykdoma teismo posėdžio metu, šis pažeidimas gali būti ištaisytas nagrinėjant bylą apeliacinė tvarka arba apeliacinės instancijos teismas gali grąžinti bylą pirmos instancijos teismui nagrinėti iš naujo. Galimybė ištaisyti procesinių teisių pažeidimus egzistuoja ir kitose valstybėse, pvz., Vokietijoje, Prancūzijoje, Graikijoje⁸⁶.

Vis dėlto, įtariamojo procesinių teisių pažeidimų ištaisymas, ypač kai pažeidimas ištaisomas ikiteisminio tyrimo metu, veiksminga gynybos priemone, užtikrinančia teisę į teisingą procesą, galėtų būti laikomas tik atskirais atvejais. Pirma, pažeidžiant įtariamojo teises atliktos apklausos metu gali būti gauta duomenų, kurių pagrindu renkami kiti įrodymai – apklausiami liudytojai, išreikalaujami dokumentai ir pan. Antra, pažeidžiant įtariamojo teises, pvz., teisę turėti gynėją, vykdytos apklausos metu gauta informacija gali būti naudojama pakartotinės apklausos metu. Jos metu įtariamajam gali būti sudėtinga elgtis taip, lyg informacija, atskleista pirminės apklausos metu, būtų dar vis nežinoma ikiteisminio tyrimo pareigūnams, ypač jei įtariamasis nėra informuojamas, kad ankstesnės apklausos rezultatai negalės būti naudojami kaip įrodymai. Trečia, visų ikiteisminio tyrimo metu vykdytų apklausų protokolai, įskaitant

⁸⁶ Weigend T. (2019) The Potential to Secure a Fair Trial Through Evidence Exclusion: A German Perspective. *Do Exclusionary Rules Ensure a Fair Trial? Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, 74. Springer, Cham, p. 86; Giannouloupoulos, D. (2019). Improperly Obtained Evidence in Anglo-American and Continental Law. Oxford: Hart Publishing, p. 14–15.

apklausas, kurių metu įvykdyti pažeidimai buvo ištaisyti vėlesnėse apklausose, yra įtraukiami į bylos medžiagą, teismas su jais susipažįsta ir jie gali turėti reikšmės teismo vidinio įsitikinimo formavimuisi.

2.5 ES procesinių teisių direktyvų nuostatų dėl veiksmingos gynybos priemonės perkėlimas į Lietuvos teisę

ES procesinių teisių direktyvose reikalaujama, kad įtariamieji ir kaltinamieji turėtų teisę pasinaudoti veiksmingomis teisių gynimo priemonėmis, jei pažeidžiamos šiose direktyvose nustatytos jų teisės. Be to, pagal direktyvos dėl teisės turėti advokatą 12 str. 2 d. ir direktyvos dėl nekaltumo prezumpcijos 10 str. 2 d. valstybės narės įpareigos užtikrinti, kad vertinant įtariamųjų arba kaltinamųjų pareiškimus arba įrodymus, gautus pažeidžiant jų teisę turėti advokatą, teisę tylėti arba teisę neduoti parodymų prieš save, „būtų gerbiamos teisės į gynybą ir į teisingą procesą“⁸⁷.

Direktyvos dėl nekaltumo prezumpcijos preambulėje taip pat įtvirtinta, jog „Sąjungos teisės veiksmingumo principas reikalauja, kad valstybės narės numatytų tinkamas ir veiksmingas pažeistų teisių, kurios asmenims suteiktos pagal Sąjungos teisę, gynimo priemones. Veiksminga teisių gynimo priemonė, kuria galima pasinaudoti bet kurios iš šioje direktyvoje nustatytų teisių pažeidimo atveju, turėtų užtikrinti, kad įtariamųjų arba kaltinamųjų padėtis kuo labiau atitiktų tą padėtį, kurioje jie būtų, jeigu pažeidimo būtų nebuvo, taip apsaugant teisę į teisingą bylos nagrinėjimą ir teises į gynybą“⁸⁸.

Kartu šiose direktyvose palikta laisvė valstybėms pasirinkti, kaip įgyvendinti veiksmingas gynybos priemones įrodinėjimo procese, t. y., valstybės nėra įpareigos priimti naujų taisyklių dėl draudimo naudoti įrodymus, gautus pažeidžiant procesines įtariamųjų (kaltinamųjų) teises.

⁸⁷ Direktyva 2013/48/ES dėl teisės turėti advokatą, 12 str. 2 d., direktyva 2016/343 dėl nekaltumo prezumpcijos, 10 str. 2 d.

⁸⁸ Direktyva 2016/343 dėl nekaltumo prezumpcijos, preambulė, 44 punktas.

Perkeliant direktyvos dėl teisės turėti advokatą ir direktyvos dėl nekaltumo prezumpcijos nuostatas dėl veiksmingų gynybos priemonių į Lietuvos teisę, nebuvo priimta jokių naujų baudžiamojo proceso įstatymo nuostatų. Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija Europos Komisijai notifikudama nacionalines priemones, kuriomis perkeltos minėtų direktyvų nuostatos dėl veiksmingų gynybos priemonių, daugiausia nurodė BPK nuostatas, atskleidžiančias konkrečių procesinių teisių turinį bei tyrėjų, prokurorų, ikiteisminio tyrimo teisėjų ir žemesnės instancijos teismų sprendimų apskundimo tvarką⁸⁹.

Direktyvos dėl teisės turėti advokatą 12 str. 2 d. ir direktyvos dėl nekaltumo prezumpcijos 10 str. 2 d. nuostatų perkėlimo požiūriu, be kita ko, buvo nurodytas BPK 20 str., kuriame apibrėžta įrodymų samprata. Taip pat pateikta pastaba, kad „įrodymais baudžiamajame procese, vadovaujantis BPK nuostatomis, laikytini tik įstatymų nustatyta tvarka gauti duomenys, t. y. įrodymais gali būti tik teisėtai būdais gauti duomenys (nepažeidžiant BPK įtvirtintų procesinių normų ir taisyklių bei įtariamojo/kaltinamojo pagrindinių procesinių teisių ir garantijų, įskaitant ir šių asmenų teisę turėti gynėją, teisę tylėti ar atsisakyti duoti parodymus prieš save). Ar baudžiamojo proceso metu gauti duomenys laikytini įrodymais, kiekvienu atveju sprendžia tik nepriklausomas ir nešališkas teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla. Visais atvejais teisėjai įrodymus įvertina pagal savo vidinį įsitikinimą, pagrįstą išsamiu ir nešališku visų bylos aplinkybių išnagrinėjimu ir tik vadovaudamiesi įstatymais“⁹⁰. Teisės turėti gynėją aspektu papildomai buvo nurodyta Advokatūros įstatymo nuostata, pagal kurią advokato ir jo kliento susitikimo arba kitokio bendravimo ar susižinojimo duomenys apskritai negali būti panaudoti kaip įrodymai⁹¹.

Teisingumo ministerijos pastabos tekstas iš esmės atspindi pagrindinius Lietuvoje taikomus duomenų pripažinimo įrodymais ir įrodymų vertinimo principus, kurie yra ganėtinai abstraktūs. Jų turinys ir praktinis taikymas nagrinėjami tolesnėse tyrimo ataskaitos dalyse.

⁸⁹ Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos atsakymas į Žmogaus teisių stebėjimo instituto paklausimą, 2021 m. kovo 10 d.

⁹⁰ Ten pat.

⁹¹ Ten pat.

03 Įrodymų leistinumo kriterijai ir jų taikymas praktikoje

3.1. Įrodymų samprata. Įrodymų leistinumas

Įrodymų samprata įtvirtinta BPK 20 str.:

- 1 Įrodymai baudžiamajame procese yra įstatymų nustatyta tvarka gauti duomenys.
- 2 Ar gauti duomenys laikytini įrodymais, kiekvienu atveju sprendžia teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla.
- 3 Įrodymais gali būti tik tokie duomenys, kurie patvirtina arba paneigia bent vieną aplinkybę, turinčią reikšmės bylai išspręsti teisingai.
- 4 Įrodymais gali būti tik teisėtais būdais gauti duomenys, kuriuos galima patikrinti šiame Kodekse numatytais proceso veiksmais.
- 5 Teisėjai įrodymus įvertina pagal savo vidinį įsitikinimą, pagrįstą išsamiu ir nešališku visų bylos aplinkybių išnagrinėjimu, vadovaudamiesi įstatymu⁹².

Bendraja prasme, remiantis BPK 20 str., „įrodymai yra įstatymų nustatyta tvarka teisėtai gauti duomenys, kurie patvirtina ar paneigia bent vieną aplinkybę, turinčią reikšmės baudžiamajai bylai išspręsti teisingai, ir kuriuos galima patikrinti BPK nustatytais proceso veiksmais“⁹³. Pagal dominuojančią teisės doktriną tai reiškia, jog tam, kad duomenys būtų pripažinti įrodymais, jie turi atitikti leistinumą ir sąsajumo reikalavimus. Įrodymų leistinumą įprastai apibūdinamas kaip apimantis teisėtumo ir patikimumo aspektus, o sąsajumas reiškia, kad įrodymais gali būti laikomi tik tokie duomenys, kurie padeda nustatyti bent vieną bylai reikšmingą aplinkybę⁹⁴. Kiti autoriai leistinumą apibūdina kaip apimantį teisėtumo ir nuosprendžio pagrindimo tik teisiamejame posėdyje išnagrinėtus įrodymais reikalavimus⁹⁵. Šioje ataskaitoje

⁹² Baudžiamojo proceso kodeksas, 20 str.

⁹³ P vz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. kovo 10 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-35-942/2020.

⁹⁴ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 166–170; Goda, G. ir kiti (2003) Baudžiamojo proceso kodekso komentaras. Vilnius: Teisinės informacijos centras, p. 46.

⁹⁵ Ažubalytė A. ir kiti. (2014) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, p. 82.

vadovaujamosi leistinumą, kaip apimančio teisėtumo ir patikimumo aspektus, samprata, pagrindinį dėmesį skiriant teisėtumo aspektui. Atsižvelgiant į tyrimo objektą, įrodymų sąsajumo aspektas plačiau nėra nagrinėjamas.

Viešos diskusijos „Įrodymų leistinumą baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyrą?“⁹⁶ metu Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjas, prof. A. Gutauskas nurodė kasacinio teismo praktikoje suformuluotą penkių klausimų algoritmą dėl įrodymų leistinumą vertinimo:

- 1 ar įstatymas numato tokį duomenų gavimo šaltinį ar būdą baudžiamojoje byloje;
- 2 ar nebuvo pažeisti procesiniai duomenų gavimo ir/ar įtvirtinimo reikalavimai;
- 3 jei pažeidimai buvo – ar jie turėjo įtakos gautos informacijos tikrumui, jos visapusiškumui;
- 4 ar buvo panaudoti visi tyrimo metu nurodyti ir įmanomi duomenų gavimo šaltiniai;
- 5 ar yra galimybė patikrinti surinktus duomenis BPK nustatytais veiksmais⁹⁷.

Prof. A. Gutauskas taip pat pastebėjo, kad šis algoritmas padeda ne visada, ir galimos situacijos, kai nėra galimybės patikrinti duomenų naudojantis šiuo „filtru“. Tokiais atvejais akcentuotas poreikis vadovautis adekvačiu ir protingu baudžiamųjų įstatymų

⁹⁶ VšĮ Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinumą baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyrą?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

⁹⁷ Ten pat.

aiškinimu, grindžiamu tiek bendrųjų, tiek ir specialiųjų teisės principų viršenybe prieš įstatymo tekstą, taip pat remtis Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos nuostatomis bei Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika įrodymų priimtinumui klausimais⁹⁸. Ši pozicija atskleidžia, kad sprendžiant apie duomenų pripažinimą įrodymais aktualios ne tik nacionalinių įstatymų nuostatos, bet ir Lietuvos Respublikos tarptautiniai įsipareigojimai žmogaus teisių, ypač – teisės į teisingą teismą – srityje.

3.2. Teisėtumas

3.2.1. Bendrieji principai

Kad būtų pripažinti įrodymais, duomenys turi būti gauti teisėtai. Šiuo požiūriu BPK 20 str. įtvirtinti iš dalies persidengiantys reikalavimai, kad duomenys būtų gauti „įstatymo nustatyta tvarka“ ir „teisėtais būdais“⁹⁹. Tai reiškia, kad tam, jog įgytų įrodymų kokybę, duomenys turi būti gauti laikantis nustatytų procedūrų ir neatliekant neteisėtų veiksmų.

Pagrindinis šaltinis, reguliuojantis duomenų (įrodymų) rinkimą, yra BPK. Pradėjus ikiteisminį tyrimą, duomenys gali būti renkami tik atliekant šiame kodekse nustatytus veiksmus. Duomenys, surinkti prieš pradėdant ikiteisminį tyrimą, taip pat gali būti pripažinti įrodymais, jei jie buvo surinkti Kriminalinės žvalgybos, Policijos veiklos, Valstybės saugumo departamento, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Prokuratūros, Advokatūros ir kitų teisėsaugos institucijų veiklą reglamentuojančių įstatymų nustatyta tvarka¹⁰⁰. Gynyba įrodymus gali rinkti vadovaudamasi ir Advokatūros įstatymo nuostatomis.

Terminas „įstatymo nustatyta tvarka“ taip pat gali apimti duomenis, gautus žemesnės teisinės galios aktų nustatyta tvarka, pavyzdžiui, Lietuvos policijos generalinio komisaro patvirtintomis instrukcijomis, Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos

⁹⁸ Ten pat.

⁹⁹ Baudžiamojo proceso kodekso 20 str. 1 d. nuostata „įstatymų nustatyta tvarka“ ir 4 d. nuostata „teisėtais būdais“ vertinamos kaip persidengiančios, nes reikalavimas, kad duomenys būtų gauti teisėtais būdais apima reikalavimą, kad jie būtų gaunami, be kita ko, įstatymų nustatyta tvarka (Juozapavičius, A. (2012) Duomenų (įrodymų), gautų pažeidžiant teisę, naudojimo neleistinumas Lietuvos baudžiamajame procese. Daktaro disertacija, p. 52–53).

¹⁰⁰ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. liepos 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-161-693/2019.

direktoriaus patvirtintomis taisyklėmis ir kt. Tokiais atvejais svarbu, kad žemesnės teisinės galios aktai būtų priimti vadovaujantis įstatymu¹⁰¹.

Lietuvos Aukščiausiasis Teismas nuosekliai laikosi pozicijos, kad tais atvejais, kai duomenis surenka valstybės institucijos ar pareigūnai, būtina patikrinti, ar jie gauti įstatyme nurodytu būdu (principas „leidžiama tai, kas numatyta įstatyme“) ir ar nebuvo pažeista įstatyme nustatyta duomenų gavimo tvarka. Duomenys, kuriuos valstybės institucijos gavo įstatyme nenurodytu būdu, įrodymais neturėtų būti pripažįstami, nepriklausomai nuo to, kiek jie reikšmingi nustatant bylos aplinkybes¹⁰².

Teisėtumo reikalavimas reiškia ir draudimą renkant duomenis atlikti teisei priešingus veiksmus. Pavyzdžiui, byloje dėl vairavimo neblaiviam Lietuvos Aukščiausiasis Teismas konstatavo:

Policijos pareigūnų sąmoningas leidimas vairuoti, kaip įtariama, neblaiviam asmeniui, o juo labiau skatinimas tai daryti, siekiant patikrinti, ar asmuo nepadarė administracinio nusižengimo arba nusikalstamos veikos, ir tokį faktą užfiksuoti, kelia pavojų kitų asmenų gyvybei, sveikatai ar turtui ir yra nesuderinamas su saugaus eismo užtikrinimu. Tokie duomenys laikomi gautais neteisėtu būdu ir įrodymais pagal BPK 20 straipsnio nuostatas nepripažįstami¹⁰³.

Kaip minėta, pagal Lietuvos baudžiamojo proceso įstatyme įtvirtintą modelį, teismojo posėdžio metu ištirtų duomenų pripažinimo įrodymais klausimą sprendžia teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla¹⁰⁴. BPK ir kituose įstatymuose iš esmės nėra ekspllicitinių nuostatų dėl to, kokiais atvejais duomenys negali būti pripažinti įrodymais. Kitaip tariant, Lietuvoje, skirtingai nei, pvz., Kroatijoje, Vokietijoje ar Graikijoje, nėra taisyklių dėl to, kokiais atvejais įrodymai laikomi automatiškai neteisėtais. Išimtį sudaro Advokatūros įstatymo nuostata, kad advokato ir jo kliento susitikimo ar bendravimo duomenys negali būti panaudoti kaip įrodymai¹⁰⁵.

Tuo tarpu, pvz., Kroatijos baudžiamojo proceso įstatyme yra įtvirtinta arti keturiasdešimties taisyklių, kurių pažeidimas lemia privalomą įrodymų neleistinumą.

¹⁰¹ Pvz., Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. vasario 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-6-1073/2020.

¹⁰² Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. vasario 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-6-1073/2020. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas (2007). Baudžiamojo proceso kodekso normų, reglamentuojančių įrodinėjimą, taikymo teismų praktikoje apžvalga, p. 9.

¹⁰³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. lapkričio 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-265-511/2019.

¹⁰⁴ Baudžiamojo proceso kodeksas, 20 str. 2 d.

¹⁰⁵ Lietuvos Respublikos advokatūros įstatymas (2004). Valstybės žinios, 50-1632 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais), 45 str. 2 d.

Automatiškai neteisėtų ir nepriimtinių įrodymų kategorija Kroatijoje yra itin plati, apimanti tiek kankinimais išgautus parodymus, tiek ir įtariamojo parodymus, duotus apklausoje, kurios metu nebuvo daromas vaizdo ir garso įrašas¹⁰⁶. Vokietijos baudžiamojo proceso kodekse įtvirtintas draudimas naudoti kaip įrodymus įtariamojo parodymus, išgautus taikant draudžiamus metodus, skirtus palenkti įtariamojo valią – prievartą, tyčia sukeltą nuovargį, hipnozė, apgaulę ir pan.¹⁰⁷ Graikijoje niekiniais pripažįstami procesinių veiksmų rezultatai, jei atliekant procesinį veiksmą buvo pažeistos nuostatos, reglamentuojančios įtariamojo (kaltinamojo) teisę į gynybą ar kitų teisių, įtvirtintų įstatymuose, Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje, Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių akte arba ES pagrindinių teisių chartijoje, įgyvendinimą¹⁰⁸.

Kita vertus, nors Lietuvos BPK nėra tiesiogiai įtvirtintų draudimų pripažinti konkrečius duomenis įrodymais, tokie draudimai gali būti išvedami iš BPK nuostatų, tiesiogiai uždraudžiančių konkrečius veiksmus. Pavyzdžiui, BPK draudžia naudoti smurtą, grasinti, atlikti žmogaus orumą žeminančius bei sveikatai kenkiančius veiksmus; panaudoti fizinę jėgą leidžiama tik tiek, kiek tai būtina proceso veiksmo atlikimo trukdymams pašalinti¹⁰⁹. Net ir nesant tiesioginės nuostatos, draudžiančios panaudojus tokius veiksmus gautus duomenis pripažinti įrodymais, toks draudimas laikytinas numanomu, kaip nuosekli minėtos BPK nuostatos pasekmė. Be abejo, toks draudimas kildintinas ir iš Konstitucijos bei Lietuvos ratifikuotų tarptautinių sutarčių, pirmiausia – Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos – nuostatų. Numanomi draudimai sietini ir su kitomis BPK nuostatomis, imperatyviai įtvirtinančiomis ribas konkrečių procesinių veiksmų atlikimui, pvz., nustatančiomis aplinkybes, dėl kurių asmenys negali būti apklausiami kaip liudytojai (BPK 80 str.).

Baudžiamojo proceso teisės doktrinoje teigiama, kad duomenys negali būti pripažinti įrodymais, jeigu juos gaunant buvo:

- 1 panaudotas smurtas, grasinimai, kitokia draudžiama prievarta;
- 2 pažeisti proceso principai, pvz., asmens neliečiamybės ar proporcingumo;

¹⁰⁶ Karas, Ž. (2020). The Role of National Systems in the Admissibility of EPPD Evidence with an Emphasis on Croatia. Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu, p. 370–371.

¹⁰⁷ Vokietijos Federacinės Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (Code of Criminal Procedure, Federal Law Gazette, 1987, I, p. 1074, 1319), 136 a. str.

¹⁰⁸ Graikijos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (Néos Kódikas Poinikis Dikonomías (2019). Epísimi efimerída, A 95/11–6–2019), 171 str. 3 d.

¹⁰⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 11 str. 2 d.

- 3 procesinis veiksmas atliktas nesilaikant jam atlikti nustatytos tvarkos, pvz., veiksmas atliktas negavus teismo leidimo;
- 4 procesinio veiksmo rezultatai iš esmės netinkamai užfiksuoti¹¹⁰.

Tai reiškia, kad renkant duomenis, pvz., atliekant kratas ar poėmius, apklausiant įtariamuosius, liudytojus, nukentėjusiuosius ir kitus asmenis, atliekant eksperimentus ir kt., turi būti griežtai laikomasi BPK nustatytos procedūros ir, kiek tai aktualu, kitų teisės aktų reikalavimų. Duomenys, gauti atlikus ikiteisminio tyrimo teisėjo nesankcionuotą kratą, pasitelkus provokaciją ar pan. negali būti pripažinti įrodymais.

Tačiau, kaip įtvirtinta Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikoje, „teisėtumo reikalavimas negali būti suabsoliutinamas.

Nežymus nukrypimas nuo nustatytos proceso veiksmų atlikimo tvarkos neturi būti laikomas kliūtimi reikšmingus bylai duomenis pripažinti įrodymais¹¹¹. Prof. A. Gutausko teigimu, ši taisyklė leidžia užtikrinti konstitucinių vertybių pusiausvyrą, kuri būtų iškreipta, jei dėl nedidelių procesinių pažeidimų būtų užkirstas kelias atskleisti nusikalstamą veiką, teisingai nubausti kaltininką, apginti nukentėjusiojo ir visuomenės interesus¹¹². Kasacinio teismo praktikoje šiuo požiūriu suformuotas dviejų elementų testas, taikytinas sprendžiant dėl pažeidžiant nustatytą tvarką gautų duomenų (įrodymų) leistinumą:

Nustačius, kad renkant duomenis buvo pažeista jų gavimo tvarka, būtina įvertinti, ar nustatytos tvarkos pažeidimai turėjo įtakos gautų duomenų patikimumui ir ar dėl šių pažeidimų buvo suvaržytos įstatymų

¹¹⁰ Goda, G. ir kiti (2003) Baudžiamojo proceso kodekso komentaras. Vilnius: Teisinės informacijos centras, p. 46.

¹¹¹ Pz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. vasario 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K–20–303/2018.

¹¹² VšĮ Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinumai baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyrą?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

garantuojamos kaltinamojo teisės. Įrodymais nepripažintami duomenys, kurių gavimo tvarkos pažeidimai kelia abejonių duomenų patikimumu ir šių abejonių nėra galimybės pašalinti atliekant kitus BPK nustatytus veiksmus, taip pat duomenys, kuriuos gaunant buvo atimtos ar iš esmės suvaržytos įstatymų garantuojamos kaltinamojo teisės¹¹³.

Taigi, sprendžiant dėl duomenų, gautų pažeidus jų gavimo tvarką, pripažinimo įrodymais, aktualūs du aspektai: pirma, pažeidimo poveikis duomenų patikimumui; antra, pažeidimo poveikio kaltinamojo teisėms intensyvumas. Galima teigti, kad šiuos elementus apjungia „esminių Baudžiamojo proceso kodekso/baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimų“ sąvoka. Ši BPK įtvirtinta sąvoka apima kodekso reikalavimų pažeidimus, „dėl kurių buvo suvaržytos įstatymų garantuotos kaltinamojo teisės ar kurie sukliudė teismui išsamiai ir nešališkai išnagrinėti bylą ir priimti teisingą nuosprendį ar nutartį“¹¹⁴. Nors BPK ši sąvoka įtvirtinta bylų nagrinėjimo kasacine tvarka kontekste, praktikoje ji naudojama plačiau, įskaitant ir sprendžiant duomenų pripažinimo įrodymais klausimą. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra pažymėjęs, kad „jei gaunant duomenis pažeidžiama nustatyta tvarka, teismas privalo įvertinti, ar tai nėra esminis baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimas“¹¹⁵.

Nagrinėjant konkrečias bylas, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikoje formuluojamos gairės, kokie konkretūs įtariamojo (kaltinamojo) teisių suvaržymai laikytini esminiais. Pavyzdžiui, egzistuoja gausi praktika dėl to, kokie aspektai turi būti įvertinti tiriant duomenis, gautus taikant slaptas informacijos rinkimo priemones¹¹⁶, kokiais atvejais pareigūnų veiksmai prilygsta provokacijai, paneigiančiai kaltinamojo teisę į teisingą teismą¹¹⁷ ir kt. Šios gairės formuojamos atsižvelgiant, be kita ko, į aktualią Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudenciją¹¹⁸.

Prof. A. Gutausko teigimu, aiškiai apibrėžti įstatyme, kokie pažeidimai turėtų tapti pagrindu duomenų nelaikyti įrodymais, greičiausiai, nebūtų įmanoma. Tai turi būti formuojama per teisminę praktiką, nurodant tam tikrus orientyrus, kurie palaipsniui turi būti tikslinami. Pavyzdžiui, kasacinės instancijos teismo praktikoje byla po bylos buvo suformuotos asmens privataus gyvenimo ribojimo proporcingumo patikros

¹¹³ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. liepos 9 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-78-648/2020; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. vasario 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-2-495/2020; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015m. vasario 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-15-699/2015.

¹¹⁴ Baudžiamojo proceso kodeksas, 369 str. 3 d.

¹¹⁵ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2007 m. spalio 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-656/2007.

¹¹⁶ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. gegužės 6 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-51-788/2021 ir joje nurodyta kasacinio teismo praktika.

¹¹⁷ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. gegužės 18 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-123-697/2021 ir joje nurodyta kasacinio teismo praktika.

¹¹⁸ Pvz., Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-40-511/2019;

taisyklės ir šių taisyklių pažeidimas gali būti pripažintas esminiu baudžiamojo proceso pažeidimu, dėl kurio duomenys, gauti pažeidžiant privataus gyvenimo neliečiamumą, negalėtų būti naudojami grindžiant nuosprendį. Taip pat Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos nuostatų pažeidimas visada reiškia ne bet kokį, o esminį baudžiamojo atsakomybės traukiamo asmens teisių pažeidimą, lemiantį negalimumą remtis padarant tokius pažeidimus surinkta informacija. Pavyzdžiui, kaip įtvirtinta ir Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje, bet kokie grasinimai, kankinimai ar nežmoniškas elgesys visais atvejais eliminuoja gautus duomenis kaip įrodymus¹¹⁹.

Neabejotina, kad įrodymų leistinum taisyklių vystymas per teismų praktiką sudaro prielaidas niuansuotam požiūriui, leidžiančiam atsižvelgti į konkrečios bylos aplinkybių visumą. Kaip pastebėjo Generalinės prokurorės pavaduotojas S. Verseckas, ideali, visas situacijas aprėpianti teisėkūra neįmanoma, tad poreikis aiškinti teisės normas jas taikančių institucijų praktikoje yra neišvengiamas. Teismų praktika taip pat nėra statiška, ji gyva ir kintanti¹²⁰.

Kita vertus, tais atvejais, kai įstatyme įtvirtintas teisinis reguliavimas nėra aiškus ir (arba) teismų praktika konkrečiu klausimu nesuformuota, neišvengiamai susiduriama su neapibrėžtumu. Šiuo požiūriu galima įvardinti bent dvi problemas:

- 1 Pirma, kaip nurodė S. Verseckas, būna situacijų, kai prokurorai tam tikrą įstatymo nuostatą aiškina ir taiko vienaip, o po kurio laiko teismai pateikia kitokį aiškinimą. Kadangi bylų nagrinėjimas teisme, ypač kol byla pasiekia kasacinės instancijos teismą, užtrunka, pagal tą patį modelį jau būna ištirta daug kitų bylų, ir ta pati leistinum problema gali paveikti jas visas¹²¹.
- 2 Antra, kasacinio teismo praktikoje suformuluotas pažeidžiant nustatytą tvarką gautų duomenų (įrodymų) leistinum vertinimo testas, apimantis

¹¹⁹ Vėl Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinum baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

¹²⁰ Ten pat.

¹²¹ Ten pat.

patikrinimą, ar pažeidimas neturėjo įtakos duomenų patikimumui, ir ar nebuvo iš esmės suvaržytos kaltinamojo teisės, praktikoje gali lemti skirtingas interpretacijas dėl to, kokie pažeidimai laikytini lėmusiais esminius įtariamojo (kaltinamojo) teisių suvaržymus. Pavyzdžiui, tolesnėse ataskaitos dalyse pateikiami pavyzdžiai, kuomet skirtingų instancijų teismai šiuo požiūriu pateikė skirtingus vertinimus dėl įtariamojo, apklausto kaip liudytojas, parodymų, ar nesankcionuotos kratos ir poėmio rezultatų leistinumom.

Apibendrinant, nors Lietuvos baudžiamojo proceso įstatyme nėra tiesiogiai įtvirtintų nuostatų dėl to, kokie duomenys turi būti nepripažinti įrodymais, tokios nuostatos išplaukia iš Konstitucijos, BPK normų ir Lietuvai privalomų tarptautinės teisės normų, pirmiausia – Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos. Taisyklės dėl duomenų pripažinimo įrodymais byla po bylos formuojamos teismų, ir ypač kasacinio teismo praktikoje, aktualias nacionalinių teisės aktų nuostatas aiškinant, be kita ko, tarptautinėje ir ES teisėje įtvirtintų standartų kontekste bei taikant jas konkrečioms bylos aplinkybėms. Kartu „esminio kaltinamojo teisių pažeidimo“ kriterijus palieka teismams tam tikrą diskreciją spręsti dėl įrodymų leistinumom kitais, nei grubiausių pažeidimų, atvejais. Toliau aptariami konkretūs įrodymų leistinumom (teisėtumom) aspektai, aktualūs užtikrinant įtariamojo (kaltinamojo) teises baudžiamajame procese.

3.2.2. Duomenys, gauti pažeidus teisės į teisingą teismą garantijas

Tam tikros praktikos, pvz., **provokavimas įvykdyti nusikalstamą veika**, laikomos aiškiai neteisėtomis ir lemia duomenų nepripažinimą įrodymais. Remiantis Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika, suformuota vadovaujantis Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija ir ypač sprendimu byloje *Ramanauskas prieš Lietuvą*¹²², nustačius provokacijos faktą, visi įrodymai, gauti provokacijos metu, turi būti pripažįstami neleistiniais; kaltinamojo prisipažinimas provokacijos fakto bei jo padarinių nepaneigia, prisipažinimas tokioje situacijoje nėra tinkamas įrodymas kaltinamojo kaltei pagrįsti¹²³. Tai, ar konkretus asmuo buvo išprovokuotas padaryti nusikalstamą veika, yra sprendžiama kiekvienu konkrečiu atveju, detaliam įvertinimui visas bylos aplinkybės. Nors

¹²² Ramanauskas prieš Lietuvą [EŽTT], peticijos Nr. 74420/01, 2008 m. vasario 5 d. sprendimas.

¹²³ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. liepos 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-373-303/2015.

konkrečiu atveju gali būti keliamas klausimas, ar buvo peržengtos nusikalstamos veikos imitavimo modelio ribos ir pareigūnų veiksmai prilygo provokacijai, vadovaujantis suformuota teismų praktika, draudimas pripažinti provokacijos būdu gautus duomenis įrodymais gali būti laikomas absoliučiu.

Dar vienas kasacinio teismo praktikoje suformuluotos griežtos taisyklės dėl duomenų nepripažinimo įrodymais pavyzdys yra susijęs su **teise tylėti ir neduoti parodymų prieš save**. Šiuo požiūriu Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra suformavęs praktiką, kad „neformalus“ pareigūnų pokalbiai su įtariamoju negali būti laikomi savarankišku įrodymų šaltiniu, nes tokiais veiksmais pažeidžiama kaltinamojo teisė tylėti ir neduoti parodymų prieš save. Įtariamojo apklausa turi būti vykdoma nustatyta tvarka, paisant įtariamo asmens teisių ir realiai užtikrinant jo teisę gintis. Todėl tokių metodų naudojimas vykdamas įtariamojo apklausą nėra leistinas, o surašyti šio veiksmo protokoliai neatitinka įrodymų leistinumom standartų¹²⁴.

Vis dėlto, daugeliu atvejų, kai tam tikru mastu suvaržomos teisės į teisingą teismą turinį sudarančios įtariamojo (kaltinamojo) teisės, pvz., apribojama teisė turėti gynėją ar neužtikrinamas kokybiškas vertimas, situacijos nėra vienareikšmės. Kaip minėta, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikoje įtvirtinta, kad duomenys, kuriuos gaunant buvo atimtos ar iš esmės suvaržytos įstatymų garantuojamos kaltinamojo teisės, negali būti pripažinti įrodymais¹²⁵. Tai reiškia, kad turi būti nustatyta, ar konkretus įtariamojo (kaltinamojo) teisių suvaržymas buvo „esminis“. Interviu metu viena iš teisėjų pasidalino savo įžvalgomis, kaip gali būti atliekamas toks vertinimas nustačius, kad, pvz., įtariamojo apklausa vykdyta nesuteikus jam galimybės pasikviesti gynėjo:

Kad tai pažeidimas – tai vienareikšmiškai. Dabar mes turime išspręsti klausimą, ar dėl tokio pažeidimo tie parodymai gali būti pripažįstami įrodymais, ar ne. Tai vėlgi, aš žiūrėčiau į situaciją, žiūrėčiau kokie kiti įrodymai yra byloje. Ką mes turime, ar jis davė parodymus ikiteisminio tyrimo metu be gynėjo ir atėjęs į teismą sako tą patį. Gal jis tada pripažino, kad, tarkim, jis turėjo narkotikų, ir dabar pripažįsta: „Taip, aš turėjau“. Na, tada akivaizdu, kad, matyt, jo teisės dėl to nebuvo iš esmės pažeistos, nes jis prisipažino tiek tada, tiek dabar. Teisme mes visada išaiškinam teisę, kad jūs turite teisę turėti gynėją, jei žmogus jo neturi arba jam neskirta valstybės garantuojama pagalba. Aš visada sakau, kad jums valstybės garantuojamas advokatas nepriklauso, tai jeigu jūs norite turėti gynėją, jūs tada privalote pats kreiptis, pats susirasti, galim padaryti pertrauką tam. Na, ir tada būna žmonių, kad pasiprašo: „Taip, prašau atidėti, noriu susirasti“. [...] Jeigu po to

¹²⁴ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo birželio 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-233-788/2016.

¹²⁵ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. vasario 3 d. Teismo nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-15-699/2015.

pozicija nepasikeičia... Jeigu pasikeičia, jeigu jis [ikiteisminio tyrimo metu] prisipažino, o dabar nebeprisipažįsta, ir tada jis prisipažino be gynėjo, neišaiškinus jam teisės turėti gynėją, gal tada aš jų nepripažinčiau įrodymais. [...] Man čia gal ir yra pagrindinis kriterijus, ar tai būtų ką nors pakeitę¹²⁶.

Kartu pažymėtina, kad visi kalbinti teisėjai nurodė, jog situacijos, kada tam tikri duomenys nepripažįstami įrodymais todėl, kad juos renkant buvo pažeistos įtariamojo (kaltinamojo) procesinės teisės, yra itin retos. Viena teisėjų išskyrė situacijas, kai asmuo apklausiamas kaip paprastas (ne specialusis) liudytojas, o vėliau pripažįstamas įtariamoju. Respondentė teigė per pastaruosius kelerius metus kelis kartus susidūrusi su tokiomis situacijomis nagrinėdama bylas dėl darbuotojų saugos ir sveikatos reikalavimų pažeidimų, kurie sukėlė sunkias pasekmes (Baudžiamojo kodekso 176 str.). Teisėja pastebėjo, kad neretai pasitaiko atveju, kai statybos objekte įvykus nelaimingam atsitikimui, kurio metu sužalojamas ar žūva žmogus, tyrėjai apklausia visus objekte buvusius asmenis kaip liudytojus, o tuomet sprendžia, kam pareikšti įtarimą.

Aš turėjau vieną bylą, kur įtarimas šimtu procentų buvo grindžiamas asmens, apklausto kaip liudytojas, apklausos duomenimis. Aš gavau baudžiamąjį įsakymą, pasišnekėjau su vyresniais teisėjais, kolegomis, su „grandais“. Ir jie sako: „Negerai, čia tau blogas įrodymas.“ Aš pati suprantu, kad blogas įrodymas, bet ką daryti? Čia sunkus sveikatos sutrikdymas nukentėjusiajam. Nusikaltimas iš principo yra akivaizdus, yra suklysta tik tyrimo metu. Aš grąžinau prokurorei, kad netinkamai surašytas [kaltinimas]. Čia konkretus atvejis. Prokurore apskundė [nutartį] apygardos teismui, kad taip, mes suprantam, bet čia nėra kitos išeities, pažeidimas nėra esminis, kad jis išvis eliminuotų tolesnį procesą. Apygarda panaikino mano nutartį, liepė nagrinėti motyvuodama, kad taip, pripažįstam, kad čia yra pažeidimas, kad taip nereikėjo padaryti, bet neturim, ką daryti. Man buvo pikta iš tikrųjų, bet po tokio sprendimo aš nelabai turėjau kur trauktis ir jį [teismo baudžiamąjį įsakymą] priėmiau. Tą žmogų aš nuteisiau, bet čia prasideda žodžių žaismas. Faktas yra realus, kad žmogus buvo apklaustas kaip liudytojas, kad buvo įspėtas už melagingus parodymus ir jis iš principo buvo verčiamas duoti parodymus prieš save. Nes konkrečiai tuo atveju, kad jis yra darbų saugos vadovas ir dėl to yra subjektas to nusikaltimo, galima buvo ir be jo apklausos išsiaiškinti. Esu vienoje byloje, irgi su darbų sauga susijusioje, iš viso atmetusi visus tokius parodymus ir nesirėmusi jais¹²⁷.

¹²⁶ Interviu su teisėja Nr. 3.

¹²⁷ Interviu su teisėja Nr. 1.

Šiame kontekste pastebėtina, kad BPK eksplicitiškai įtvirtinta, jog asmuo negali būti apklausiamas kaip liudytojas apie savo paties galimai padarytą nusikalstamą veiką, išskyrus atvejus, kai jis sutinka duoti tokius parodymus; pastaruoju atveju jam netaikoma atsakomybė už vengimą duoti parodymus ar melagingų parodymų davimą¹²⁸. Be to, vadovaujantis Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika, asmuo negali būti apklausiamas kaip liudytojas apie bet kokias aplinkybes, kurios galėtų būti pagrindas vėliau jam reikšti įtarimus ar kaltinimus ne tik tiriamoje baudžiamojoje byloje, bet ir bet kurioje kitoje „baudžiamojo pobūdžio“ byloje¹²⁹. Vis dėlto, kaip matyti iš aprašyto atvejo, draudimo apklausti asmenį kaip liudytoją apie jo paties galimai padarytą nusikaltimą nesilaikymas praktikoje ne visais atvejais lemia gautų duomenų nepripažinimą įrodymais.

Vienas iš interviu davusių prokurorų pastebėjo, kad situacijas, kai vykdamas ikiteisminį tyrimą asmuo apklausiamas liudytoju, o vėliau – įtariamoju, gali lemti skirtingos aplinkybės.

Baudžiamasis procesas yra dinamiškas ir, galbūt, tą dieną apklausinėdamas liudytoją iš tikrųjų apie tai, kad jis padarė nusikalstamą veiką jokių duomenų neturėjai ir formuluoti pranešimą apie įtarimą negalėjai, tu net negalėjai nuspėti žmogiškai. Bet, galbūt, po metų, kai visi įrodymai, duomenys suplaukė iš kitų šaltinių, tiesiog pozicija jau tavo pasikeitė. Tai va, bet tikrai čia, kaip sakoma, vieša paslaptis, kad galima rasti bylą, kur prieš tai liudytoju apklaustas, o paskui įtariamoju¹³⁰.

Tyrimo metu surinkti duomenys leidžia teigti, kad praktikoje teismai, vertindami, ar konkretus pažeidimas prilygo „esminiam“ įtariamojo (kaltinamojo) teisių pažeidimui, kartais yra linkę taikyti balansavimu grindžiamą požiūrį, nors jis ir nėra tiesiogiai įtvirtintas Lietuvos baudžiamojo proceso teisėje. Balansavimo esmę T. Weigend yra taikliai apibūdinęs kaip pusiausvyros paieškas tarp įtariamojo/ kaltinamojo teisių (kreipiančių įrodymų nepriimtino linkme) ir baudžiamosios justicijos tikslo nustatyti tiesą (kreipiančio įrodymų priėmimo linkme)¹³¹.

Balansavimu grindžiamas požiūris į įrodymų leistinumą gana dažnas kontinentinės Europos teisės tradicijoje. Jis įprastai taikomas situacijose, kai konkretūs baudžiamojo proceso ar kitų normų pažeidimai nelemia įrodymų nepriimtino *de lege*, t. y. kai įstatyme nėra imperatyviai nurodyta, jog konkretus pažeidimas lemia įrodymo

¹²⁸ Baudžiamojo proceso kodeksas, 80 str. 1 d. 1 p.

¹²⁹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. birželio 16 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-305-788/2015.

¹³⁰ Interviu su prokuroru Nr. 2.

¹³¹ Weigend T. (2019) The Potential to Secure a Fair Trial Through Evidence Exclusion: A German Perspective. *Do Exclusionary Rules Ensure a Fair Trial? Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, 74. Springer, Cham, p. 73.

nepriimtinumą. Pavyzdžiui, balansavimu grindžiamas požiūris yra tiesiogiai įtvirtintas Kroatijos baudžiamojo proceso įstatyme. Jame nustatyta, kad tais atvejais, kai nėra taikomos nuostatos dėl automatinio įrodymų neteisėtumo (kaip minėta anksčiau, tokių įrodymų kategorija Kroatijoje itin plati), įrodymai, gauti pažeidus Konstitucijoje, nacionalinėje ar tarptautinėje teisėje įtvirtintas pamatines žmogaus teises į gynybą, į orumą, reputaciją, garbę, šeimos ar privataus gyvenimo neliečiamumą, gali būti pripažinti teisėtais bylose dėl sunkių nusikaltimų, kai baudžiamojo persekiojimo ir kaltininko nubaudo interesai yra svaresni, nei minėtų teisių pažeidimai¹³². Balansavimą taip pat taiko Vokietijos teismai, kurie atsižvelgia į tokius veiksnius, kaip pažeistos taisyklės tikslas, pažeidimo sunkumas, ar valstybės pareigūnas pažeidimą įvykdė tyčia, kaltinimo sunkumas ir įrodymo svarba siekiant nustatyti tiesą¹³³.

Lietuvoje prielaidas tam tikram balansavimui sudaro ne kartą minėta Lietuvos Aukščiausiojo Teismo suformuluota taisyklė dėl „esminio kaltinamojo teisių suvaržymo“, pagal kurią teismai turi tam tikrą diskreciją vertinti įtariamojo (kaltinamojo) teisių pažeidimo sunkumą. Svarbiausiu probleminiu tokio balansavimo aspektu galima laikyti tai, kad toks požiūris nėra tiesiogiai įtvirtintas Lietuvos baudžiamojo proceso įstatyme, dėl jo nėra pasisakyta ir kasacinio teismo praktikoje. Išimtį sudaro taisyklė dėl įrodymų, gautų remiantis neleistiniais duomenimis, leistinumą vertinimo (žr. 3.2.5. „Užnuodyto medžio vaisių“ doktrina). Atitinkamai, nėra eksplicitinių nuostatų dėl to, į kokius kriterijus turėtų būti atsižvelgiama sprendžiant, ar konkrečiu atveju buvo „paneigtos ar iš esmės suvaržytos įstatymais garantuotos kaltinamojo teisės“, jeigu balansavimu grindžiamas požiūris laikytinas priimtiniu. Tai, be kita ko, lemia situacijas, kai žemesnių instancijų teismai vadovaujasi mažiau griežtais standartais, sprenddami dėl pažeidžiant įtariamojo teises surinktų įrodymų leistinumą, nei kasacinės instancijos teismai.

3.2.3. Duomenys, gauti įsiterpiant į asmens privatą gyvenimą

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta, kad „informacija apie privatą asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą“¹³⁴. Daugumos respondentų, ir, ypač, advokatų teigimu, baudžiamojo proceso kontekste sudėtingiausios situacijos susijusios su atvejais, kai duomenys surenkami taikant

¹³² Kroatijos baudžiamojo proceso įstatymas (*Zakon o kaznenom postupku (1997)*). *Narodne novine*, 110/1997, 10 str. 3 d.

¹³³ Weigend T. (2019) *The Potential to Secure a Fair Trial Through Evidence Exclusion: A German Perspective. Do Exclusionary Rules Ensure a Fair Trial? Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, 74. Springer, Cham, p. 73–74, 87–88.

¹³⁴ Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33–1014, 22 str. 3 d.

Kriminalinės žvalgybos įstatymo nuostatas ar Baudžiamojo proceso kodekse numatytus slaptus tyrimo veiksmus. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra konstatavęs, kad:

Teisėsaugos institucijos, taikydamos šias [slapto informacijos rinkimo] priemones, kiekvienu atveju turi įvertinti konkrečią situaciją, nustatyti, ar yra pakankamas atitinkamos priemonės taikymo faktinis pagrindas, išsiaiškinti, ar negalima tų pačių tikslų pasiekti neįsiterpiant į privatą žmogaus gyvenimą, arba, jeigu toks įsiterpimas yra neišvengiamas, užtikrinti, kad žmogaus teisė į privatumą nebūtų apribota labiau, negu būtina minėtam visuomenei reikšmingam ir konstituciškai pagrįstam tikslui pasiekti. [...]

[T]eismas, nagrinėjantis bylą, kurioje kaltinimas grindžiamas duomenimis, gautais atliekant neviešo pobūdžio kriminalinės žvalgybos ar tyrimo veiksmus, privalo patikrinti, ar buvo teisinis ir faktinis pagrindas atlikti šiuos veiksmus; ar šie veiksmai atlikti nepažeidžiant įstatymo nustatytos tvarkos; ar duomenis, gautus atliekant kriminalinės žvalgybos tyrimą, patvirtina duomenys, gauti BPK nustatytais veiksmais; ar tokių veiksmų trukmė atitinka pagrįstumo, tikslingumo ir proporcingumo reikalavimus¹³⁵.

Taigi, teismų pareiga yra patikrinti, ar į privatą įtariamojo gyvenimą įsiterpiančios priemonės atitiko šiuos reikalavimus ir, atitinkamai, ar jas taikant surinkti duomenys gali būti pripažinti įrodymais. Be to, kasacinio teismo praktikoje šiuo požiūriu laikomasi pozicijos, kad taikant neviešo pobūdžio nusikalstamų veikų tyrimo priemones surinktų duomenų pripažinimui įrodymais keliami didesni teisėtumo užtikrinimo reikalavimai¹³⁶. Nustačius, kad žemesnės instancijos teismai tinkamai neištyrė, ar priemonių, kuriomis įsiterpiama į privatą gyvenimą, taikymas atitiko teisėtumo reikalavimus, gali būti konstatuojamas esminis BPK pažeidimas¹³⁷.

Be abejojimo, į privatą asmens gyvenimą įsiterpiama ne tik taikant tokias slaptas priemones kaip elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos turinio kontrolė ir fiksavimas, bet ir kitas procesines prievartos priemones – kratą, poėmį ir pan. Atitinkamai, itin svarbu, kad taikant šias priemones būtų griežtai laikomasi joms nustatytos procedūros. Vis dėlto, tyrimo metu nagrinėti teismų sprendimai parodė, kad atskirais atvejais netgi tokių pamatinių procedūrinių reikalavimų, kaip būtinybė gauti ikiteisminio tyrimo teisėjo leidimą, nesilaikymas teismų gali būti interpretuojamas skirtingai.

¹³⁵ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. spalio 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-195-458/2020.

¹³⁶ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-90-303/2019.

¹³⁷ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-90-303/2019.

Bylos pavyzdys Nr. 1.

Iš privačios įmonės patalpose buvusių kompiuterių ikiteisminio tyrimo pareigūnai paėmė kompiuterių standžiuosius diskus su nelegalia programine įranga. Šis veiksmas buvo atliktas dar prieš pradėdant ikiteisminį tyrimą ir įformintas kaip „įvykio vietos apžiūra“. Pirmosios instancijos teismas padarė išvadą, kad pagal savo esmę tai buvo ne įvykio vietos apžiūra, o nesankcionuota krata ir poėmis. Todėl šių veiksmų metu gautų duomenų teismas nelaikė įrodymais ir įmonės direktorių baudžiamojoje byloje dėl nelegalios programinės įrangos naudojimo išteisino. Tuo tarpu apeliacinės instancijos teismas sutiko su prokuratūros pozicija, kad šiuo atveju buvo atlikta tik įvykio vietos apžiūra, kurios metu paimti daiktai, o procedūriniai pažeidimai nelaikytini esminiais. Šiuo požiūriu buvo pacituotas kasacinio teismo praktikoje suformuluotas testas, pagal kurį turi būti vertinama, ar konkretus duomenų rinkimo tvarkos pažeidimas turėjo įtakos gautų duomenų patikimumui ir ar nebuvo iš esmės suvaržytos kaltinamojo teisės. Apeliacinės instancijos teismas akcentavo duomenų patikimumą ir pirmos instancijos teismo nuosprendį pakeitė, pripažindamas kaltinamąjį kaltu¹³⁸.

Bylą kasacine tvarka nagrinėjusi Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išplėstinė kolegija, be kita ko, rėmėsi Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, pagal kurią Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 8 str. dėl teisės į pagarbą privačiam gyvenimui tam tikru mastu aktualus ir juridiniams asmenims. Konkrečiai, situacijos, kai valstybės pareigūnai lankosi juridinio asmens verslo patalpose atlikdami patikrinimą, kratą, poėmį ar kitus panašaus pobūdžio veiksmus ir paima dokumentus ir duomenis, įskaitant elektroninius, traktuojamos kaip juridinio asmens teisės į būsto neliečiamybės ir susirašinėjimo slaptumo gerbimą apribojimas. Be to, tokiais atvejais gali būti įsiterpiama ir į susijusių fizinių asmenų – juridinio asmens darbuotojų, klientų ar kitų asmenų privatų gyvenimą. Atitinkamai buvo akcentuoti ir Europos Žmogaus Teisių Teismo taikomi tokių priemonių teisėtumo ir būtinumo demokratinėje visuomenėje vertinimui aktualūs kriterijai. Nagrinėdamas konkrečią situaciją, kasacinis teismas nustatė, kad atliktas procesinis veiksmas, kuriuo buvo apribotos Konstitucijoje ir

¹³⁸ Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 2018 m. birželio 27 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-3-873/2018.

Konvencijoje įtvirtintos asmens teisės į pagarbą privačiam gyvenimui, būsto neliečiamybei ir susirašinėjimo slaptumui, atitiko ne įvykio vietos apžiūrą, o poėmį. Teismas pažymėjo, kad apeliacinės instancijos teismas apsiribojo duomenų patikimumo analize, tačiau iš esmės neanalizavo ir nevertino šių duomenų gavimo teisėtumo. Taigi, buvo konstatuoti esminiai BPK nuostatų, reglamentuojančių įrodymų vertinimą (BPK 20 str. 5 d.) ir įpareigojančių teismą nurodyti motyvus, kodėl kitaip įvertina apskūsto nuosprendžio įrodymus (BPK 331 str. 2 d.) pažeidimai, o byla grąžinta nagrinėti iš naujo apeliacine tvarka¹³⁹.

Iš naujo nagrinėdamas bylą apeliacinės instancijos teismas, be kita ko, rėmėsi liudytojų – minėtus veiksmus atlikusių pareigūnų – parodymais, kad atliekant šiuos veiksmus buvo naudojama procesinė prievarta. Be to, vienas pareigūnų nurodė, kad niekam teisių neaiškino, o jei įmonės darbuotojai būtų atsakę vykdyti reikalavimus, būtų buvęs pradėtas ikiteisminis tyrimas ir atlikta nesankcionuota krata. Teismas padarė išvadą, kad „nagrinėjamu atveju buvo iš esmės pažeista įstatyme nustatyta duomenų gavimo tvarka, tuo suvaržant įstatymo garantuotas kaltinamųjų teises“¹⁴⁰. Todėl įvykio vietos apžiūros protokolas pripažintas neatitinkančiu BPK 20 str. įtvirtintų įrodymams keliamų reikalavimų, o kaltinamasis buvo išteisintas.

Teisės į pagarbą privačiam gyvenimui užtikrinimo požiūriu ši byla aktuali dėl kasacinės instancijos teismo sprendimo, inkorporuojančio Europos Žmogaus Teisių Teismo standartus dėl privatumo apsaugos renkant įrodymus į nacionalinę teismų praktiką, ir akcentuojančio duomenų (įrodymų), gautų įsiterpiant į privatų gyvenimą, rinkimo teisėtumo patikros svarbą. Kartu ši byla iliustruoja, kad galimos situacijos, kai teismas prioritetą suteikia gautų duomenų patikimumui, o teisėtumo ir poveikio kaltinamojo teisėms aspektas lieka nuošalyje. Pastebėtina ir tai, kad procesas šioje byloje truko daugiau nei septynerius metus (nuo 2012 m. lapkričio iki 2020 m. sausio) ir atitinkamai lėmė ilgalaikį teisinį neapibrėžtumą kaltinamajam.

¹³⁹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-40-511/2019.

¹⁴⁰ Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 2020 m. sausio 17 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-19-885/2020.

3.2.4. Privačių asmenų surinkti duomenys

Duomenis (įrodymus) gali rinkti ne tik teisėsaugos pareigūnai, bet ir įtariamasis (kaltinamasis), gynėjas, nukentėjęsysis, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ar jų teisiniai atstovai, taip pat kiti privatūs fiziniai ar juridiniai asmenys. Tokie privačių asmenų surinkti duomenys – privačių telefoninių ar kitokių pokalbių įrašai, filmuota medžiaga, fotografijos ir pan. – neretai turi įtakos asmens, apie kurį jie renkami, privatumui ar kitoms teisėms. Todėl galima kelti klausimą, kokie kriterijai taikytini vertinant tokių duomenų teisėtumą ir galimybę pripažinti juos įrodymais.

Šiuo požiūriu aktuali Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikoje suformuluota taisyklė, kad, skirtingai nei valstybės pareigūnų veiksmams renkant įrodymus, kur taikomas principas „galima tai, kas leidžiama įstatymo“, privatiems asmenims taikomas principas „galima tai, kas neuždrausta įstatymo“¹⁴¹. Bylose, kuriose nukentėjęsysis pateikia savo darytus garso ir (ar) vaizdo įrašus, kasacinis teismas nuosekliai laikosi pozicijos, kad:

*Privačių asmenų pateikti duomenys įrodymais nepripažįstami tik tais atvejais, kai jie gauti įstatyme tiesiogiai draudžiamu būdu, be to, įstatymai nedraudžia asmeniui slaptai įrašinėti savo pokalbių su kitais asmenimis. Toks privaciai padarytas garso įrašas, patvirtinantis ar paneigiantis reikšmingas bylos sprendimo aplinkybes, patikrinus jo atsiradimo aplinkybes ir įsitikinus jo patikimumu, gali būti pripažintas įrodymu*¹⁴².

Tyrimo metu kalbinti teisėjai teigė praktikoje nesusiduriantys su didesniais sunkumais vertindami privačių asmenų pateiktus duomenis (įrodymus). Kadangi tokie duomenys

¹⁴¹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. gegužės 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-284/2012.

¹⁴² Pvz., Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gruodžio 2 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-274-788/2019 ir joje nurodyta praktika.

paprastai gaunami neatlikus draudžiamų veiksmų, jie pripažįstami įrodymais ir vertinami kartu su kitais byloje esančiais įrodymais. Tuo tarpu pora advokatų pastebėjo, kad privačių asmenų padaryti garso įrašai neretai kelia klausimų dėl atitikties teisėtumo kriterijui, ypač kai įrašą darantis asmuo specialiai inicijuoja pokalbį ir bendrauja su kitu asmeniu įrašo darymo tikslais. Advokatų teigimu, teismai tokius įrašus vertina tik patikimumo (pvz., ar įrašas neiškarpytas, ar jame girdimas tikrai tas asmuo ir pan.), bet ne teisėtumo aspektu¹⁴³.

Vienas advokatų atkreipė dėmesį ir į tai, kad taisyklė „galima tai, kas neuždrausta įstatymo“ palieka neatsakytų klausimų dėl praktikoje galinčių susiklostyti situacijų.

*Pavyzdžiui, įtariamasis pavagia save teisinantį įrodymą. Jis neatitinka tos taisyklės, nes jis padarė tai, kas yra draudžiama. Tačiau aš labai abejoju, ar tai yra neleistinas įrodymas. Mano galva, neleistinumas apskritai jam neturi būti taikomas. [...] Nukentėjęsysis, privatus asmuo, irgi gali padaryti labai platų spektrą pažeidimų. Aišku, daugiausia su privaciau gyvenimu susijusių dalykų, bet gali, pavyzdžiui, nusikaltimą padaryti. Tą patį įsibrovimą į patalpas ir pavogimą kažko. Jis labai jau blogai padarė, ar ne? Jis ne tik pažeidė tą taisyklę, bet ir nusikaltimą padarė. Pavyzdžiui, jis sugebėjo rasti kaltinantį įrodymą, ko nesugebėjo rasti prokuratūra. Ar dėl to mes paleisim kaltinamąjį? Nežinau, aš nei vieno tokio sprendimo Lietuvoje nesu matęs*¹⁴⁴.

Šiuo požiūriu tikslinga paminėti Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nagrinėtą bylą¹⁴⁵, atskleidusią iššūkius, su kuriais gali susidurti teismai, vertindami privačių asmenų surinktų įrodymų teisėtumą.

¹⁴³ Interviu su advokatais Nr. 3, Nr. 4.

¹⁴⁴ Interviu su advokatu Nr. 4.

¹⁴⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. liepos 9 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-204-689/2019.

Bylos pavyzdys Nr. 2.

Kaltinamoji buvo nuteista dėl tyčinio savo bejėgiškos būklės kūdikio nužudymo itin žiauriai – suleidžiant jam daugybinių skaičių formalino (buitinio dezinfektanto) injekcijų. Šias injekcijas kaltinamoji suleido ligoninėse, kur jos sūnus buvo gydomas dėl nenustatytos kilmės nekrozių. Svarbiausi įrodymai šioje byloje buvo formalinas, kurio mėginį slapta iš moters rankinės paėmė du gydytojai, ir šių gydytojų parodymai. Formalinas rastas tada, kai moteris, serganti Miunchauzeno sindromu¹⁴⁶, pati buvo gydoma ligoninėje dėl neaiškios kilmės žaizdų ir ją gydžiusiems medikams kilo įtarimas, kad ji gali simuliuoti ligą ir daryti žalą savo sveikatai. Šis įkaltis leido nustatyti kūdikio nužudymo mechanizmą. Nagrinėjant bylą kasacine instancija gynyba teigė, kad gydytojų veiksmai apieškant moters asmeninius daiktus, paimant rastą skystį ir vėliau perduodant jį ikiteisminio tyrimo pareigūnams tyrimui, buvo neteisėti, todėl jų parodymai neatitinka BPK 20 str. įtvirtintų reikalavimų ir nuosprendis jais negali būti grindžiamas. Kartu buvo ginčijamas ir šių gydytojų kaip liudytojų parodymų leistinumas.

Dėl gydytojų parodymų leistinumo Lietuvos Aukščiausiasis Teismas pabrėžė, kad bet kokie gydytojo veiksmai turi būti derinami su pagarba bendroms asmens bei specialiosioms paciento teisėms (įskaitant pagarbą privačiam gyvenimui), tačiau ir pats pacientas turi elgtis sąžiningai. Pacientę gydę gydytojai, atlikdami savo pareigas, buvo atsakingi už teisingą diagnozės nustatymą ir tinkamo gydymo parinkimą, kartu turėjo pareigą nepažeisti įstatymu garantuojamo jos privataus gyvenimo neliečiamumo. Vis dėlto, tai, kad medikai slapta, nesant pacientei palatoje, be jos žinios patikrino jos asmeninius daiktus bei savo iniciatyva nusipylė tarp jos daiktų rasto skysčio, gali būti vertinama medikų profesinės etikos ir asmens teisės į privataus gyvenimo neliečiamumą požiūriu, tačiau tai nesudaro teisinio pagrindo konstatuoti, kad šių gydytojų kaip liudytojų parodymai neatitinka baudžiamojo proceso įstatyme įrodymams keliamų reikalavimų¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Retas psichikos sutrikimas, kurį turintis asmuo simuliuoja ligą ar skundžiasi nesamais simptomais (<https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/ConditionsAndTreatments/munchausen-syndrome>)

¹⁴⁷ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. liepos 9 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-204-689/2019.

Spręsdamas dėl formaldehido kaip įrodymo leistinumo, Lietuvos Aukščiausiasis Teismas pažymėjo, kad tokie gydytojų veiksmai atitinka administracinio nusižengimo – smulkios vagystės – požymius. Tačiau tuo metu moteris gydėsi ligoninėje, taigi privalėjo vykdyti Paciento teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatyme įtvirtintas pareigas. Kilus pagrįstų abejonių, kad pacientė savo pareigų nevykdo, t. y. sąmoningai save žaloja, buvo patikrinti jos daiktai ir rastas cheminis skystis bei švirkštai. Tokie gydytojų veiksmai, atlikti kitomis aplinkybėmis, galėtų būti laikomi neteisėtais, tačiau konkrečiu atveju jie laikytini atliktais būtinojo reikalingumo sąlygomis. Slapta apžiūrėdami pacientės daiktus ir paimdami rasto skysčio pavyzdį, gydytojai siekė pašalinti pacientės sveikatai ir gydymo įstaigos prestižui gresiantį pavojų, šis pavojus negalėjo būti pašalintas kitomis priemonėmis ir padaryta žala buvo mažesnė už tą, kurios siekta išvengti. Todėl Lietuvos Aukščiausiasis Teismas padarė išvadą, kad nėra pagrindo teigti, jog formaldehidą neatitinka BPK 20 str. įtvirtintų reikalavimų ir negali būti naudojamas įrodinėjimo procese¹⁴⁸.

Ši byla iliustruoja, kad, vertinant privačių asmenų surinktų duomenų atitiktį teisėtumo reikalavimui, gali būti susiduriama su sudėtingomis ir nevienareikšmėmis situacijomis. Aptartu atveju surinktų duomenų teisėtumas buvo nustatytas taikant sisteminių teisės aiškinimą, leidusį teismui priimti sprendimą nepaneigiant įsitvirtinusios taisyklės „galima tai, kas neuždrausta įstatymo“. Alternatyvus požiūris galėtų būti balansavimu grindžiamas testas, taikytinas tais atvejais, kai privačių asmenų surinkti įrodymai pažeidžia kaltinamojo ar kitų asmenų teisę į privatumą. Taikant tokį testą gali būti vertinami skirtingi bylos aspektai, įskaitant kaltinimo sunkumą, privatumo ar kitos teisės pažeidimo mastą, šių veiksmų tikslus ir kt.

¹⁴⁸ Ten pat.

3.2.5. „Užnuodyto medžio vaisių“ doktrina

Iš Jungtinių Amerikos Valstijų kilusi „užnuodyto medžio vaisių“ doktrina reiškia, kad pažeidimas, padarytas atliekant įrodymų rinkimo veiksmą, užkerta kelią panaudoti ir kitus įrodymus, susijusius su šiuo įrodymu, nes „užnuodyto medžio vaisiai taip pat yra nuodingi“¹⁴⁹. BPK duomenų (įrodymų), susijusių su neleistiniais įrodymais klausimas nėra reglamentuojamas. Kaip nurodoma teisės doktrinoje, taikant neteisėtus metodus atliktos apklausos metu gauti parodymai negali būti pripažinti įrodymais, tačiau, jei tokios apklausos metu buvo sužinota apie kitus įrodymų šaltinius, iš šių šaltinių gauti duomenys gali būti naudojami įrodinėjimo procese¹⁵⁰. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika šiais klausimais nėra gausi, tačiau 2013 m. buvo suformuluota taisyklė, atskleidžianti skirtingų aplinkybių vertinimu ir balansavimu tarp skirtingų interesų (teisėtumo principo užtikrinimo, kaltinamojo teisių apsaugos ir poreikio iširti nusikalstamą veiką) grindžiamą požiūrį:

Galimos ir tokios teisinės situacijos, kai duomenų, gautų pažeidžiant įstatymuose nustatytus reikalavimus, pagrindu yra atliekami kiti procesiniai veiksmai, susiję su įrodymų rinkimu (pvz., išduodamas leidimas atlikti nusikalstamą veiką imituojančius veiksmus). Šiuo atveju sprendžiant, ar duomenimis, gautais atlikus minėtus procesinius veiksmus, galima remtis nagrinėjant bylą (t. y. ar juos galima pripažinti įrodymais) ir jeigu taip, tai kokiu mastu, reikia atsižvelgti į padarytų pažeidimų pobūdį, jų šiurkštumo laipsnį, atliekamo procesinio veiksmo esmę, jo reikšmę teisingo sprendimo priėmimui, taip pat į tai, ar tokius procesinius veiksmus išimtinai nulėmė duomenys, gauti pažeidžiant jų gavimo tvarką, ar ir kiti byloje esantys duomenys ir kt. Vien tik tai, kad procesiniai veiksmai buvo atlikti ir duomenų, gautų pažeidžiant teisės aktuose įtvirtintus reikalavimus, pagrindu, savaime nereiškia, jog šie veiksmai yra neteisėti ir byloje negalima remtis aplinkybėmis, nustatytomis atlikus tokius procesinius veiksmus¹⁵¹.

Taigi, ar duomenys, gauti neteisėtų duomenų pagrindu, gali būti laikomi įrodymais, turi būti sprendžiama konkrečios bylos atveju, įvertinus kasacinio teismo nurodytas aplinkybes. Kalbinti advokatai teigė, kad „užnuodyto medžio vaisių“ doktrina Lietuvoje nėra taikoma ir nurodė negalintys nurodyti pavyzdžių iš savo praktikos, kuomet duomenys būtų nepripažinti įrodymais dėl to, kad buvo gauti remiantis neteisėtai

¹⁴⁹ Goda, G. (2011) Absoliučiai draudžiami veiksmai baudžiamajame procese. Teisė, 2011, Nr. 80, p. 25–26.

¹⁵⁰ Goda G., Kazlauskas M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamąjį proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, 2011, p. 168–169.

¹⁵¹ P.vz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. liepos 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-302/2013.

gautais duomenimis. Su tokiais atvejais savo praktikoje teigė nesusidūrę ir kalbinti prokurorai bei teisėjai. Tačiau vienas prokurorų pažymėjo, kad pastaruoju metu šios doktrinos reikšmė auga.

Man atrodo, šito principo reikšmė, ji vis auga. Aišku, ta klasikine prasme, bent jau mano nuomone, Lietuvos teismuose jis nėra taikomas pilna apimtimi, bet tam tikrų elementų tikrai galima aptikti. [...] Sakykime, kai kalbame apie korupcinio pobūdžio veikas, veikas, susijusias su narkotinių medžiagų platinimu ar panašiai, tai tikrai turime ne vieną praktiką, kai jeigu pradiniam etape buvo padarytos klaidos, dažniausiai tai būna provokacija, tai visas „kortų namelis“ iš esmės ir sugriūna. Kitaip tariant, visas baudžiamasis procesas tampa nelegalus. Tai vėlgi, nelabai sutikčiau, kad apskritai šitas principas pas mus neegzistuoja¹⁵².

Kartu pastebėtina, kad duomenų, kurie yra išvestiniai iš neteisėtų, t. y. iš esmės pažeidžiant įtariamojo teises atliktų procesinių veiksmų, leistinumai gali būti sėkmingai ginčijami.

Pavyzdžiui, dar 2007 m. nagrinėtoje byloje, kurioje kaltinamojo kaltė buvo grindžiama, be kita ko, autotechninės ekspertizės išvadomis, gautomis neužtikrinus teisės į gynybą atliktos įvykio vietos apžiūros ir eksperimento pagrindu (šie proceso veiksmai buvo atlikti nepranešus apie juos nei įtariamajam, nei jo gynėjui), Lietuvos Aukščiausiasis Teismas konstatavo, kad apeliacinės instancijos teismas tokiomis ekspertizės išvadomis negalėjo remtis. Kasacinis teismas padarė išvadą, kad atliekant įvykio vietos apžiūrą ir eksperimentą buvo padarytas esminis baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimas, nes buvo suvaržytos įstatymo garantuotos kaltinamojo teisės į gynybą. Todėl šių procesinių veiksmų duomenų pagrindu atliktos ekspertizės išvados negalėjo būti pripažintos įrodymais, nors tų duomenų patikimumu ir nebuvo pagrindo abejoti. Pripažinęs, kad šią klaidą galima ištaisyti pakartojant įvykio vietos apžiūrą ir eksperimentą, kasacinės instancijos teismas perdavė bylą iš naujo nagrinėti apeliacine tvarka¹⁵³.

¹⁵² Interviu su prokuroru Nr. 2.

¹⁵³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2007 m. spalio 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-656/2007.

Iš naujesnės praktikos galima paminėti bylą, kurioje buvo nustatyta, jog kaltinamojo kaltė dėl nužudymo buvo grindžiama, be kita ko, informacija, kurią su priedanga veikę pareigūnai gavo iš neformalaus pokalbio su tuo metu jau sulaikytu įtariamuoju. Teismai šio pokalbio protokolą ir slaptai padarytą garso įrašą pripažino neleistiniais, nes neformalūs pokalbiai neatitinka įtariamojo apklausai keliamų reikalavimų ir pažeidžia įtariamojo teisę tylėti bei neduoti parodymų prieš save. Tačiau teismų procesiniuose sprendimuose kaip įrodymais buvo remiamasi neformalų pokalbį atlikusių ir jo įrašą slaptai padariusių pareigūnų parodymais. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas konstatavo, kad „teismai neturėjo remtis pirmiau paminėtus veiksmus atlikusių policijos pareigūno [...] ir prokuroro [...] parodymų dalimi, kad [kaltinamasis] jiems prisipažino nužudęs S. N. ir papasakojo šio įvykio aplinkybes. Šie pareigūnų parodymai yra išvestiniai iš neleistinų pripažinto informacijos šaltinio, todėl taip pat neleistini, be to, rėmimasis tokiu būdu išgautais duomenimis iškreipia įrodinėjimo principus ir nesiderina su kaltinamojo teise tylėti ir neduoti parodymų prieš save“¹⁵⁴.

Apibendrinant, Lietuvos baudžiamojo proceso teisėje nėra vienareikšmio draudimo naudoti kaip įrodymus duomenis, gautus pažeidžiant teisėtumo reikalavimą surinktų duomenų pagrindu. Sprendimas turi būti priimamas kiekvienu konkrečiu atveju, įvertinus visas aplinkybes. Išimtį sudaro išvestiniai duomenys, gauti tiesiogiai ir betarpiškai iš neteisėto informacijos šaltinio.

3.2.6. COVID–19 pandemijos iššūkiai

COVID–19 pandemija, dėl kurios buvo įvestos karantino priemonės, lėmė naujus iššūkius, susijusius su perėjimu prie duomenų (įrodymų) rinkimo nuotoliniu būdu ir nuotolinių teismo posėdžių, taip pat įtariamojo (kaltinamojo) teisės į gynybą užtikrinimu. Kalbinti advokatai itin akcentavo gynybai reikalingų duomenų rinkimo sunkumus karantino metu, apsunkintas galimybes susitikti ir bendrauti su sulaikytais ar suimtais klientais bei veiksmingai taikyti gynybos taktikas nuotolinių teismo posėdžių metu. Viena prokurorė nurodė, kad karantino metu pradėta plačiai taikyti praktika, kai

¹⁵⁴ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. birželio 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-233-788/2016.

suintas įtariamasis teismo posėdyje dalyvauja nuotoliniu būdu, o jo advokatas būna teismo salėje. Nors, siekiant sudaryti galimybę kaltinamajam pasitarti su gynėju, teismas tokiais atvejais advokato prašymu paskelbia trumpą posėdžio pertrauką, kurios metu posėdžių salėje lieka tik advokatas ir gali pabendrauti su klientu be pašalinių asmenų, prokurorė pastebėjo, kad tokios situacijos gali būti problemiškos kaltinamojo teisės į gynybą požiūriu¹⁵⁵.

Teisėjai minėjo situacijas, susijusias su neapibrėžtumu dėl galimybės pripažinti įrodymais duomenis, gautus neišpildžius BPK įtvirtintų formalių reikalavimų (BPK pakeitimai dėl galimybės atlikti ikiteisminio tyrimo veiksmus ir nagrinėti bylas per vaizdo konferencijas buvo priimti tik 2021 m. balandį ir įsigaliojo nuo 2021 m. birželio 1 d.). Pavyzdžiui, viena teisėjų paminėjo bylą, kurioje du jaunuoliai buvo kaltinami viešosios tvarkos pažeidimu, įvykdytu viešajame transporte.

Tame autobuse tuo metu važiavo gal kokie šeši žmonės, keleiviai kiti, tie žmonės buvo apklausti, apklaustas vairuotojas. Kadangi buvo karantinas, tyrėjai nusprendė apsiklausti telefonu. Ir aš toje byloje pirmą ir kol kas paskutinį kartą mačiau tokį triuką, kai procesiškai neįmanoma įvilkti į jokią statusą. Tai nebuvo liudytojo apklausa todėl, kad jis nebuvo įspėtas dėl melagingų parodymų. Gal jam ir paaiškino atsakomybę už melagingus parodymus, bet jis parašo savo nepadėjo. Tai jis vis dėlto įspėtas, ar neįspėtas? Nes tyrėjas, kuris skambino, tikrai surašė stenogramą, ką jis sakė, ką tas žmogus jam sakė, bet garso įrašo nėra. Tai kaip būti tikram, kad tam žmogui tikrai paaiškino apie melagingus parodymus, nors jis rašo, kad aš išaiškinau? [...] Šitoje byloje taip apklaustus aš turėjau tris [asmenis]. Kas čia per įrodymas, kokių būdu jis gautas? [...] Aš rašiau, rašiau ir galiausiai išvis pratylėjau sprendime apie tuos duomenis. Aš juos eliminavau. Šiaip juos reikėjo aprašyti, kodėl aš juos eliminuoju. [...] O kodėl aš juos atmetu? Nes jie keistai surinkti ir neatitinka nei turinio, nei formos. Paskui jau ir patys tyrėjai pradėjo kitaip veikti pamatę, kad čia bus bėdų su apklausom telefonu“¹⁵⁶.

Ikiteisminio tyrimo metu telefonu vykdytų liudytojų apklausų abejotina teisėtumą paminėjo ir vienas iš tyrimo metu kalbintų prokurorų. Praktinių klausimų kilo ir dėl to, kaip nuotoliniuose teismo posėdžiuose turėtų būti užtikrinamas BPK nustatytų procedūrų laikymasis.

Visos bylos išnagrinėjimas per nuotolį, per Zoom, tarkim. Kaip su priesaikomis daryti, kaip tas priesaikas pasirašyti? [...] Dabar jau, sakyčiau,

¹⁵⁵ Interviu su prokurore Nr. 4.

¹⁵⁶ Interviu su teisėja Nr. 1.

šiek tiek atlaisvėjo ir mes patys pradėjome laisviau traktuoti BPK. Net ir Teisėjų taryba yra mums primygtinai patarusi nagrinėti per nuotolį, bet galvokit, ką darot. Dėl to taip ir yra daroma ir taip tos bylos ir stovi. Aš ir pati suprantu, kad aš jei išnagrinėju visą bylą per Zoom, tai gynyba skųs, kad nebuvo tinkamu būdu išnagrinėta. Maža ką, kaip sumotyvuos. Netiesiogiai išnagrinėta, ar dar kažkas. [...] Jei aš jau turiu šiuo procesu eiti, tai prašau rašytinio visų proceso dalyvių sutikimų, pavyzdžiui, elektroniniu paštu iš gynybos, ar tikrai sutinka, kad aš siūlau Zoom. Arba aš nenagrinėju. Mokomės gyventi¹⁵⁷.

Kaip minėta, tokioms situacijoms aktualūs BPK pakeitimai, numatantys galimybę išimtiniais atvejais atlikti kai kuriuos ikiteisminio tyrimo veiksmus ir nagrinėti bylas per vaizdo konferencijas įsigaliojo tik 2021 m. birželio 1 d.¹⁵⁸ Šiais pakeitimais, be kita ko, nustatyta, kad reikalavimas liudytojui, vertėjui ar ekspertui pasirašyti priešaikos tekstą netaikomas tais atvejais, kai priešaika duodama per vaizdo konferenciją. Taip pat įtvirtintas reikalavimas daryti per vaizdo konferencijas vykdomų procesinių veiksmų ir teismo posėdžių vaizdo ir garso įrašus. Pažymėtina, kad galimybė vykdyti liudytojų apklausas telefonu, juolab nedarant garso įrašo, įtvirtinta nebuvo.

3.3. Patikimumas

Įrodymais gali būti pripažinti tik tokie duomenys, kuriuos galima **patikrinti** atliekant Baudžiamojo proceso kodekse nustatytus procesinius veiksmus¹⁵⁹. Iš esmės patikrinamumas reiškia, kad duomenis, gautus iš vieno šaltinio, galima patikrinti, palyginant juos su duomenimis, gautais iš kitų šaltinių. Pavyzdžiui, liudytojo parodymai gali būti tikrinami apklausiant kitus liudytojus, atliekant parodymų patikrinimą vietoje ir kt. Todėl anoniminiai pranešimai, gandai, taip pat kiti duomenys, kurių patikimumo negalima patikrinti, negali būti laikomi įrodymais¹⁶⁰. Duomenys tikrinami tiek ikiteisminio tyrimo, tiek ir nagrinėjimo teisme metu. Pavyzdžiui, teismas duomenis (įrodymus) tikrina apklausdamas liudytojus, ekspertus, prirėkus skirdamas ekspertizę ir pan.

¹⁵⁷ Interviu su teisėja Nr. 1.

¹⁵⁸ Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 8–1, 210, 263, 269 ir 277 straipsnių pakeitimo ir Kodekso papildymo 8–2 straipsniu įstatymas (2021). TAR, 09/125.

¹⁵⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 20 str. 4 d.

¹⁶⁰ Goda, G. ir kiti (2003) Baudžiamojo proceso kodekso komentaras. Vilnius: Teisinės informacijos centras, p. 47.

Įrodymų patikrinamumas yra pamatinis įrodymų **patikimumo** aspektas. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra konstatavęs, kad įrodymų patikimumas – tai vertinimo metu nustatoma savybė, reiškianti, kad duomenys atitinka tikrovę. Ar įrodymai yra patikimi, nustatoma išanalizavus jų gavimo tvarką, patikrinus BPK nustatytais veiksmais ir palyginus su kitais byloje esančiais įrodymais¹⁶¹. Kadangi Lietuvoje duomenų pripažinimas įrodymais ir jų vertinimas iš esmės vyksta tuo pačiu metu, nes abu šie klausimai sprendžiami teismui išėjus į pasitarimų kambarį priimti nuosprendžio (išskyrus situacijas, kai teismas atsisako priimti naujus teismo posėdžio metu teikiamus įrodymus dėl jų akivaizdaus neatitikimo sąsajumo ar teisėtumo reikalavimams), įrodymų patikimumo ir teisėtumo vertinimas neretai persipina. Kartu praktikoje pasitaiko atvejų, kai teismai prioritetą suteikia duomenų patikimumui ir pripažįsta įrodymais teisėtumo reikalavimo neatitinkančius, bet patikimus duomenis¹⁶².

¹⁶¹ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. liepos 9 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-78-648/2020.

¹⁶² Pvz., Vilniaus apygardos teismo 2018 m. lapkričio 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-610-195/2018;

04 Procedūriniai įrodymų leistinumą sprendimo aspektai

4.1. Preliminarus duomenų (įrodymų) leistinumą patikrinimas *ex officio*

Baudžiamojo proceso įstatyme nėra įtvirtinta formalus duomenų leistinumą patikrinimo etapo ar procedūros, taikytinos ikiteisminio tyrimo ar teismo posėdžio metu, nes įrodymų leistinumą klausimas sprendžiamas priimant nuosprendį. Iki tol galima kalbėti tik apie preliminarų įrodymų (duomenų) leistinumą patikrinimą, kurį *ex officio* vykdo tiek ikiteisminį tyrimą kontroliuojantys prokurorai, tiek ir bylą gavę teisėjai.

Prokurorų vykdoma duomenų (įrodymų) leistinumą patikra. Kaip nurodė kalbinti prokurorai, jų pareiga užtikrinti teisėtumo principo laikymąsi ikiteisminiame tyrime lemia, kad, kontroliuojant ikiteisminį tyrimą, duomenų rinkimo teisėtumas yra tikrinamas nuolat. Tai daroma tiek peržiūrint Integruotoje baudžiamojo proceso sistemoje (IBPS) įkeltus procesinių veiksmų protokolus, tiek ir periodiškai nurodant tyrėjams pateikti turimą bylos medžiagą. Šie veiksmai leidžia nustatyti įvykdytus pažeidimus, įskaitant ir situacijas, kai nebuvo užtikrintos procesinės įtariamojo teisės, pvz. įtariamasis buvo apklaustas be gynėjo, nors pageidavo pasinaudoti teise turėti gynėją arba gynėjo dalyvavimas buvo būtinas, apklausa vyko be vertėjo, įtariamasis nebuvo informuotas apie teisę neduoti parodymų apie šeimos narius ar artimuosius giminaičius ir kt.

Visad žiūri ir periodiškai seki tą bylą etapais: padarė kažką, seki, skaitai, ką padarė, kaip padarė, visada, kiek spėji. Tada jau labai rimtai patikrini, visą popierinę bylą perskaitai, kai ją atsisiunti sprendimui [perduoti bylą teismui]. Aišku, būna tokių bylų, kur tą popierinę bylą reikia perskaityti dar iki galutinio sprendimo. Bet kadangi turim elektroninę bylą, tai paprastai etapeliais skaitai, žiūri. Tuos parodymus skaitai ir kartu tikrini, kaip tos apklausos atliktos, ar visos teisės išaiškintos. Jeigu kita kalba kalbantis asmuo – ar vertėjas buvo. Jeigu sulaikytas asmuo neblauvus, žiūri, kiek valandų nuo sulaikymo praėjo, ar jis apklausiamas jau buvo blauvus. Na, tokie dalykai, kur žinai, kad geras advokatas kabinsis. Tai tikrai sužiūri¹⁶³.

¹⁶³ Interviu su prokurore Nr. 3.

Viena prokurorių nurodė, kad įtariamųjų procesinių teisių pažeidimai paprastai padaromi tuomet, kai pasikeičia teisinis reguliavimas, pvz. priimamos BPK pataisos, arba Lietuvos Aukščiausiasis Teismas pateikia naują esamų teisės normų aiškinimą, o tyrėjai „pavėluotai susiduria su pakeitimais“. Pašnekovė kaip pavyzdį pateikė situaciją, kai nuo 2019 m. sausio 1 d. iki 2020 m. liepos 15 d. galiojo BPK nuostata, nustatanti būtiną gynėjo dalyvavimą visų laikinai sulaikytų asmenų apklausose. Šios nuostatos galiojimo laikotarpiu ne kartą buvo užfiksuoti pažeidimai, apklausiant įtariamąjį nedalyvaujant gynėjui¹⁶⁴. Tai, kad tyrėjai pavėluotai supažindinami su teisinio reguliavimo pokyčiais, pastebėjo visi kalbinti prokurorai.

Prokurorų teigimu, nustačius pažeidimus, tolesni veiksmai priklauso nuo to, ar atliekant konkretų procesinį veiksma buvo gauta bylai reikšmingų duomenų, jei taip – ar jį įmanoma pakartoti, ištaisant padarytus pažeidimus. Jei to padaryti neįmanoma, ieškoma, kaip reikiamus duomenis surinkti iš kitų įrodymų šaltinių.

Pavyzdžiui, advokatas turėjo dalyvauti, o nedalyvavo. Asmuo apklaustas apie savo paties galimai padarytą nusikalstamą veiką liudytoju, kai jis turėjo būti arba specialusis liudytojas, arba įtariamasis. Arba turi teisę atsisakyti duoti parodymus prieš artimus asmenis, šeimos narius, bet neišaiškinta ta teisė. Tada proceso veiksmas yra neteisėtas, juo vadovautis negali. Tai jeigu tau reikalinga, jei matai, kad užfiksuoti svarbūs duomenys, tai kartotume, kad asmuo būtų apklaustas kitą kartą taip, kaip reikia. Bet jeigu asmuo apklaustas, nieko svarbaus nepasakė, tai galima tada ir visiškai nieko nebedaryti¹⁶⁵.

Jeigu savalaikiai identifikavai, kad buvo padaryti kažkokie pažeidimai atliekant tam tikrą procesinį veiksma, tai natūralu, jog tu, kaip neužilgo palaikysiantis valstybinį kaltinimą, supranti, kad tai negalės būti pripažinta įrodymais. Tada duodi pavedimą ikiteisminio tyrimo pareigūnui, kad jis arba kartotų tą procesinį veiksma, arba tą patį rezultatą gautų iš kitų įrodinėjimo šaltinių ir panašiai¹⁶⁶.

Visi prokurorai akcentavo, kad tais atvejais, kai nustatoma aiški duomenų neatitiktis teisėtumo reikalavimams, jais nėra remiamasi kaltinamajame akte. Priešingu atveju, teismui nustačius esminį baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimą ir atsakius pripažinti šiuos duomenis įrodymais, būtų pakenkta kaltinimo sėkmei.

¹⁶⁴ Interviu su prokurore Nr. 1.

¹⁶⁵ Ten pat.

¹⁶⁶ Interviu su prokuroru Nr. 2.

Jeigu jau šiai dienai rašydamas kaltinamąjį aktą matai, kad tam tikri duomenys gauti neteisėtai, tai tu jų į kaltinamąjį aktą, natūralu, kad nerašysi. Kadangi jie tikrai nerodo to, kuo kaltini, ir negali tavo kaltinimo pagrįsti¹⁶⁷.

Taip pat buvo paminėta, kad nustačius procesinių reikalavimų pažeidimus, piktnaudžiavimo atvejus, juos įvykdžiusiems prokurorams ar tyrėjams gali būti taikoma tarnybinė ar netgi baudžiamoji atsakomybė.

Tekę labai nemaloniai susidurti, kai reikėjo pačiam atlikti dėl vienos ikiteisminio tyrimo pareigūnės ikiteisminį tyrimą dėl jos veiklos, kuomet nustatėme, visiškai atsitiktinai, kad, įsivaizduokite, vykdomas procesinis veiksmas, protokolai nėra pildomas, o ant tuščio protokolo pasirašinėja tas proceso dalyvis. Paskui, kas galėjo atsirasti tame protokole, jau sunku nuspėti ir sunku pasakyti, turbūt būtų buvę taip, kaip reikia, surašyta. Tai va, tokių situacijų, ne dažnai, bet jos pasitaiko¹⁶⁸.

Teisėjų vykdoma duomenų (įrodymų) leistinumų patikra. Kalbinti teisėjai pažymėjo, kad pasirengimo nagrinėti bylą teisme metu jie standartiškai patikrina, ar kaltinimas pakankamai aiškus, ar dalyvavo gynėjas, ar gynėjo dalyvavimas privalomas. Vienas teisėjų nurodė, kad egzistuoja algoritmas, ką reikia patikrinti prieš perduodant bylą nagrinėti teisiama jame posėdyje, ir pamatinės įtariamojo (kaltinamojo) procesinės teisės yra integruotos į šį algoritmą, tačiau specialus patikrinimas, ar šios teisės buvo užtikrintos, šiame etape nėra atliekamas¹⁶⁹. Teisėjai taip pat akcentavo, kad įrodymų leistinumui svarbūs aspektai yra nuolat tikrinami teisiamojo posėdžio metu, tiriant įrodymus, išskyrus atvejus, kai taikomas sutrumpintas įrodymų tyrimas¹⁷⁰.

Labai dažnai mes taikom sutrumpintą įrodymų tyrimą, tai tokių klausimų labai ir nekyla iš tikrųjų, bet sudėtingesnėse bylose, tai visą laiką sprendi. [...]

¹⁶⁷ Interviu su prokuroru Nr. 2.

¹⁶⁸ Interviu su prokuroru Nr. 2.

¹⁶⁹ Interviu su teisėju Nr. 2.

¹⁷⁰ Sutrumpintas įrodymų tyrimas gali būti taikomas, kai asmuo, kuris nėra kaltinamas padaręs labai sunkų nusikaltimą, teismo posėdyje prisipažįsta esąs kaltas ir pageidauja tuojau pat duoti parodymus bei sutinka, kad kiti įrodymai nebūtų tiriami, arba tokį pageidavimą yra pareiškęs iš anksto. Tokiais atvejais apklausus kaltinamąjį ir paskelbus byloje surinktus įrodymus įrodymų tyrimas nutraukiamas su sąlyga, kad nusikalstamos veikos padarymo aplinkybės nekelia abejonių ir su tokiu sutrumpintu įrodymų tyrimu sutinka prokuroras ir gynėjas (Baudžiamojo proceso kodeksas, 273 str.).

Turbūt kiekvienas turi savo bylų nagrinėjimo strategiją. Aš visada, kai gaunu bylą, su ja pirmiausia susipažįstu ir žiūriu, ar aš ją galiu perduoti į posėdį, ar jai kažko trūksta. [...] Tai tuo metu susipažįsti. Paskui apklausdamas asmenis irgi matai, pavyzdžiui, kad žmogus rusakalbis, o jis buvo apklaustas be vertėjo. Iškart kyla klausimas, o kaip jis čia buvo apklaustas. „Na tai tyrėja rusiškai kalbėjo“. [...] Galų gale, galutinai rašydamas nuosprendį vertini [leistinumą]. Visus duomenis, kuriuos pripažįsti įrodymais, surašai į nuosprendį, ir, surašydamas į nuosprendį, apgalvoji kiekvieną¹⁷¹.

Taigi, galima teigti, kad tam tikras preliminarus patikrinimas, ar duomenys atitinka leistinumo, ir ypač teisėtumo, reikalavimus vykdomas tiek ikiteisminio tyrimo metu, tiek ir rengiantis nagrinėti bylą teisme ir teismo posėdžio metu. Tačiau tai, kokiu mastu turėtų būti preliminariai tikrinamas duomenų teisėtumas, nėra nustatyta, ir iš esmės tai yra prokurorų ir teisėjų diskrecija.

4.2. Gynybos galimybės ginčyti duomenų (įrodymų) leistinumą

4.2.1. Gynybos galimybės ginčyti duomenų (įrodymų) leistinumą ikiteisminio tyrimo metu

BPK įtvirtinta gynėjo teisė apskųsti ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, ikiteisminio tyrimo teisėjo ir teismo veiksmus bei sprendimus¹⁷². Tačiau kalbinti advokatai gana kritiškai vertino galimybę ikiteisminio tyrimo metu ginčyti surinktų duomenų (įrodymų) teisėtumą. Šiuo požiūriu galima išskirti keturis aspektus.

¹⁷¹ Interviu su teisėja Nr. 3

¹⁷² Baudžiamojo proceso kodeksas, 48 str. 1 d. 10 p.

- 1 Specialios procedūros, kurios metu galėtų būti ginčijamas įrodymų leistinumas (teisėtumas) nebuvimas. Be to, aplinkybė, kad pagal BPK 220 str. 1 d. prokurorai privalo perduoti teismui visą bylos medžiagą, lemia, jog net ir pavykus įrodyti, jog konkretūs duomenys surinkti neteisėtai, jie vis tiek lieka byloje, t. y., Lietuvos baudžiamajame procese nėra galimybės pašalinti neteisėtų įrodymų iš bylos medžiago.
- 2 Ribota galimybė susipažinti su bylos medžiaga. BPK įtvirtinta prokuroro teisė motyvuotu nutarimu neleisti proceso dalyviams susipažinti su ikiteisminio tyrimo duomenimis ar jų dalimi, „jei toks susipažinimas, prokuroro manymu, galėtų pakenkti ikiteisminio tyrimo sėkmei“¹⁷³. Išimtis taikoma duomenims, kuriais grindžiamas sprendimas taikyti suėmimą ar kitą kardomąją priemonę – su jais turi būti leidžiama susipažinti¹⁷⁴. „Grėsmės tyrimo sėkmei“ sąvoka sukonkretinta 2018 m. Generalinio prokuroro patvirtintose Rekomendacijose dėl proceso dalyvių susipažinimo su ikiteisminio tyrimo medžiaga. Pagal šias Rekomendacijas, tai yra atvejai, kai yra prieštaravimų tarp įtariamųjų gynybinių pozicijų, yra grėsmė, kad įtariamasis gali pakeisti parodymus pagal liudytojo ar nukentėjusiojo parodymus, įtariamojo supažindinimas su byla būtų per ankstyvas, ir pan.¹⁷⁵

Lyginant šias nuostatas su Direktyva dėl teisės į informaciją, matyti, kad prokurorams suteikta diskrecija riboti susipažinimą su ikiteisminio tyrimo medžiaga yra platesnė, nei nustatyta direktyvoje, pagal kurią turėtų būti taikomas „griežto būtinumo“ standartas¹⁷⁶. Visi kalbinti advokatai šiuo požiūriu teigė, kad kol nebaigtas ikiteisminis tyrimas, galimybė susipažinti su visa ikiteisminio tyrimo medžiaga yra labai ribota.

Gali susipažinti tik su tais protokolais, kurie yra susiję su tavo ginamuoju, tai jo kratos, jo apžiūros, patalpų kratos, asmens kratos, sulaikymo, apklausos protokolai, ir viskas. O jokie kiti duomenys absoliučiai ir praktiškai, kaip taisyklė, niekada nėra atskleidžiami ir jie yra atskleidžiami tik pačioje [ikiteisminio tyrimo] pabaigoje. Gauti duomenų atskleidimą iki tyrimo pabaigos yra labai retas dalykas¹⁷⁷.

¹⁷³ Baudžiamojo proceso kodeksas, 181 str. 1 d.

¹⁷⁴ Baudžiamojo proceso kodeksas, 121 str. 2 d.

¹⁷⁵ Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro 2018 m. vasario 14 d. įsakymas Nr. I-57 „Dėl Rekomendacijų dėl proceso dalyvių susipažinimo su ikiteisminio tyrimo medžiaga patvirtinimo“.

¹⁷⁶ Direktyva 2012/13/ES dėl teisės į informaciją baudžiamajame procese, 7 str. 4 d.

¹⁷⁷ Interviu su advokate Nr. 2.

Galima rašyti prašymą susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga, kuris bus 90 proc. atvejų atmestas. [...] Ar vyksta kriminalinė žvalgyba – niekas apie ją nežino, nes tai valstybės paslaptis, todėl, ar ji teisėta – galima skųsti ir kvestionuoti tik tada, kai yra išslaptinama. Tai dalinai išslaptinama ikiteisminio tyrimo metu (išimtiniais atvejais) arba teisme, arba pabaigus ikiteisminį tyrimą¹⁷⁸.

Su visa bylos medžiaga galimybės susipažinti nėra. Nežinau nei vieno atvejo, kad būtų suteikta tokia galimybė. Čia tikrai turėtų būti kažkokie išimtiniai atvejai, man pačiai asmeniškai neteko su tuo susidurti, kad būtų pateikta visa medžiaga susipažinimui. Net jeigu pateikiama, tai pateikiama kažkokia dalis¹⁷⁹.

Galimybės susipažinti su bylos medžiaga požiūriu buvo paminėta ir sudėtingose bylose taikoma praktika išskirti tam tikrus epizodus į atskirą bylą ir perduoti ją teismui, atitinkamai suteikiant galimybę įtariamajam susipažinti tik su šios išskirtos bylos medžiaga.

Labai dažnai piktnaudžiaujama ikiteisminių tyrimų atskyrimais. Yra didelis ikiteisminis tyrimas, ir eigoje vienas epizodas atskiriamas, prokuroras pats nusprendžia, kokią bylos medžiagos dalį išskirti, ir siunčia į teismą. Ir dabar turim vieną bylą, kurioje ilgai kovojom ir pirmąja instancija išsikovojom, kad mums leistų susipažinti su vadinamąja „motinine“ byla. Mes sakom: „Ten yra mus teisinančių įrodymų“. Prokuroras sako: „Pasakykit kokie, ir mes jums pateiksim“. Bet mes turim su visa bylos medžiaga susipažinti, įsitikinti, ir tada pasakysim, kokie. Iki tol mes turime įsitikinimą, kad tie įrodymai yra, tačiau nežinodami, kas konkrečiai surinkta, negalime jų nurodyti. Tokiais atvejais ir teismas negali kažko padaryti, nes [„motininė“] byla nenuėjusi iki teismo, be to, kitoje byloje teismas negali prokuroro nieko įpareigoti, ir atsiduri aklavietėje¹⁸⁰.

3 Advokatų teigimu, galimybę jau ikiteisminio tyrimo metu sėkmingai ginčyti surinktų duomenų teisėtumą apsunkina ir formali „duomenų“ ir „įrodymų“ skirtis. Respondentų teigimu, prokurorai neretai linkę argumentuoti, kad klausimą, ar konkretūs duomenys atitinka teisėtumo reikalavimus ir todėl laikytini įrodymais, sprendžia teismas. Todėl jie paprastai nelinekę spręsti jų teisėtumo klausimo, palikdami tai teismui.

¹⁷⁸ Interviu su advokatu Nr. 1.

¹⁷⁹ Interviu su advokate Nr. 3.

¹⁸⁰ Interviu su advokatu Nr. 5.

4 Ikiteisminio tyrimo teisėjai nelinekę kvestionuoti prokurorų, kaip „ikiteisminio tyrimo šeiminių“, veiksmų ir sprendimų. Atitinkamai, dalis advokatų nurodė, kad mėginti ginčyti įrodymų leistinumą ikiteisminio tyrimo metu nėra prasminga ir šie argumentai strategiškai pasilieka teisminio nagrinėjimo stadijai¹⁸¹.

Tiek advokatų, tiek ir prokurorų vertinimu, advokatų teikiamų skundų dėl ikiteisminio tyrimo pareigūnų ar prokuroro veiksmų teisėtumo sėkmės procentas yra ne daugiau 5 proc. Viena teisėjų, turinti patirties einant ikiteisminio tyrimo teisėjos pareigas, nurodė, kad jos praktikoje pagrįsti tokio pobūdžio skundai sudarė iki vieno procento¹⁸². Taip pat visų respondentų grupių atstovai teigė, kad skundai dėl ES procesinių teisių direktyvose įtvirtintų įtariamųjų teisių pažeidimo teikiami itin retai. Daugumoje skundų keliami konkrečių procesinių veiksmų, kuriais renkami duomenys (įrodymai) – eksperimentų, parodymų atpažinti ir kt. – atlikimo tvarkos galimų pažeidimų klausimai, akcentuojant šių pažeidimų įtaką gautų duomenų (įrodymų) patikimumui.

4.2.2. Gynybos galimybės ginčyti duomenų (įrodymų) leistinumą teisminio nagrinėjimo metu

Kaip minėta, Lietuvos baudžiamajame procese nėra specialios procedūros ir stadijos įrodymų leistinumui ginčyti. Kadangi leistinumą klausimas įprastai sprendžiamas priimant nuosprendį (išskyrus atvejus, kai teismas atsisako prijungti prie bylos teismo posėdžio metu teikiamus įrodymus), praktikoje argumentai dėl įrodymų leistinumą išsakomi baigiamųjų kalbų metu.

Realiai procedūrų čia jokių nėra ir įrodymų priimtinumą bei leistinumą advokatas ginčija arba kvestionuoja savo baigiamąjoje kalboje, kai jisai prašo arba vadovautis, arba pašalinti vieną ar kitą įrodymą iš vertinimo lauko, teismui priimant sprendimą. Jokios kitos procedūros nėra. Iš principo, įrodymų tyrimas būna jau baigtas ir visa argumentacija dėl įrodymų leistinumą vertinimo vyksta, kai jau būna pasibaigęs bylos nagrinėjimas. O realiai gynėjo veiksmai, kvestionuojant įrodymus, vyksta per prašymų pateikimą. Tik tai tokiu būdu ir tik tai suformuluodamas prašymą, nurodydamas jo motyvus, gali užminti

¹⁸¹ Interviu su advokatais Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3.

¹⁸² Interviu su teisėju Nr. 4.

*teisėjui mįslę, kad čia aš, teikdamas tokį prašymą sakau, kad tas ir tas įrodymas yra netinkamas*¹⁸³.

Duomenys (įrodymai), reikšmingi kaltinančių įrodymų leistinumui ginčijimui, renkami tiek savarankiškai, tiek ir teikiant prašymus teismui išreikalauti papildomą informaciją, apklausti papildomus liudytojus ir pan. Atskiros procedūros įrodymų leistinumui ginčyti nebuvimas lemia tai, kad gynėjai turi tam tikrą diskreciją, kada pateikti konkrečius prašymus, aktualius siekiant užginčyti tam tikrus įrodymus.

*Jeigu žiūrėti formaliai į šį procesą, tai žinom, kad ištyrus įrodymus yra ta stadija, kai gali prašyti teismo papildyti įrodymų tyrimą. Tai paprastai koncentruojasi į tai. Dabar žiūrima liberaliau ir teismai akceptuoja dokumentų pateikimą, „iššokimą“ su kažkokiu prašymu ir nagrinėjimo eigoje – tam, kad paspartinti procesą. Tai akceptuojami tie prašymai, čia priklauso nuo tavo kaip gynėjo strategijos. Jeigu žiūrima liberaliai, tau reikia nuspręsti, kada „iššokti“ su tuo prašymu, kada jį pateikti. Jeigu teisėtumui patikrinti reikia surinkti kažkokių tai papildomų duomenų, tai strategiškai aš kreipiuosi įrodymų tyrimo pabaigoje. Jau tada pareigūnai apklausti, kyla mažesnė grėsmė, kad bus pateikta neteisinga informacija iš pareigūnų pusės. [...] O jeigu užtenka duomenų, jų nereikia rinkti papildomai, tai apie tai tiesiog kalbi baigiamosiose kalbose, vertindamas, kokie duomenys yra surinkti*¹⁸⁴.

Visi kalbinti advokatai nurodė, kad teismo nagrinėjimo metu aktyviai naudojami galimybė teikti argumentus dėl byloje esančių duomenų (įrodymų), reikšti prašymus ir teikti gynybai naudingus duomenis (įrodymus). Aptardami savo praktiką, kaip dažniausią įrodymų teisėtumo ginčijimo pagrindą visi advokatai minėjo teismo sankcionuotų procesinių prievartos priemonių ribų peržengimą, ypač provokacijos elementus vykdant savo tapatybės neatskleidžiančių pareigūnų veiksmus ar nusikalstamą veiką imituojančius veiksmus. Viena advokatai taip pat išskyrė atvejus, kai pažeidžiamos parodymo atpažinti taisyklės – parodymas atpažinti vykdomas iš nuotraukų arba prieš parodymą atpažinti parodomos šių asmenų nuotraukos¹⁸⁵. Kalbėdami apie duomenų nepripažinimą įrodymais dėl įtariamojo (kaltinamojo) procesinių teisių (teisės turėti gynėją, teisės į vertimą, teisės į informaciją ir kt.) pažeidimų, advokatai išsakė kiek skirtingas pozicijas. Trys advokatai nurodė negalintys pateikti jokių pavyzdžių iš savo praktikos, kad duomenys būtų nepripažinti įrodymais dėl įtariamojo procesinių teisių pažeidimo ir tokio pobūdžio argumentus įvertino kaip

¹⁸³ Interviu su advokate Nr. 2.

¹⁸⁴ Interviu su advokate Nr. 3.

¹⁸⁵ Interviu su advokate Nr. 3.

iš esmės neperspektyvius. Kartu buvo akcentuota būtinybė nuosekliai kelti šiuos klausimus, siekiant viešinti esamas problemas. Vienas advokatų pažymėjo, kad teismų požiūris į argumentus dėl pažeistų procesinių teisių priklauso nuo konkrečios situacijos:

*Į argumentus dėl procesinių teisių pažeidimų teismai dažniausiai instinktyviai žiūri kaip į tokią tuščią gynybos priemonę. Tokių desperacinę, „paskutinio šiaudo“. Maždaug, tu nieko negali pasakyti apie kaltinimą, negali įrodyti, kaip sakoma, savo nekaltumo, tai dabar prie procesinių dalykų kabinėjiesi – kad kažkas kažką ne taip suformino, kad kažko tau neišaiškino ar dar kažko nepadarė. Tas yra. Bet vėlgi, negaliu pasakyti, kad taip šimtu procentų. Tikrai, jeigu yra keliamas rimtas kažkokios teisės pažeidimo klausimas, jis argumentuotai keliamas ir yra tam pagrindo, o ne šiaip sau deklaratyviai – teismas tikrai, net jeigu atrodo, kad nelabai klausosi per posėdį, tai per pertraukas visas tas aplinkybes pasižiūri ir įvertina*¹⁸⁶.

Dar vieno advokato nuomone, nors pirmosios instancijos teismai procesinių teisių pažeidimams paprastai neskiria didesnio dėmesio, šios aplinkybės laikomos svarbiomis aukštesnės instancijos teismuose, ir ypač kasaciniame teisme. Kita vertus, įrodyti procesinių teisių pažeidimus, įvykdytus ikiteisminio tyrimo metu, nėra lengva.

*Kartais tos teisės pažeidžiamos, kur duodamas dokumentas pasirašyti, kad nereikės gynėjo. Bet įtikinti, kad tyrėjas įkalbėjo neturėti gynėjo, yra sudėtinga, nors galima tai iškelti kaip įkalbinėjimą atsakyti ar kaip valios pažeidimą*¹⁸⁷.

*Lietuvoje, sakyčiau, tendencija yra tokia, kad realiai teismai nesigilina, kaip buvo surinkti įrodymai, jeigu jie mato ikiteisminio tyrimo metu kažkur įtariamojo parašą. Jeigu formalūs reikalavimai yra išlaikyti, į turinį niekas nesigilina*¹⁸⁸.

Vienas iš advokatų taip pat iškėlė klausimą dėl įrodinėjimo standarto, taikytino įtariamųjų procesinių teisių pažeidimo atvejais:

*Koks tas standartas turėtų būti? Ar užtenka iškelti pagrįstas abejones, jeigu kita šalis, sakykim, jų nenusveria? Be abejo, jeigu tu sakai, kad kažkas pažeista, tu turi tą įrodyti. Bet kiek įrodyti? Tas klausimas iš tiesų yra atviras*¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Interviu su advokatu Nr. 4.

¹⁸⁷ Interviu su advokatu Nr. 1.

¹⁸⁸ Interviu su advokate Nr. 2.

¹⁸⁹ Interviu su advokatu Nr. 4.

Šiuo požiūriu galimybę įrodyti įtariamojo procesinių teisių pažeidimus, padarytus apklausiant įtariamąjį ikiteisminio tyrimo metu, apsunkena aplinkybė, kad nėra daromi pilnamečių įtariamųjų apklausų vaizdo ir (ar) garso įrašai. Apklauskos įrašas taptų vertingu informacijos šaltiniu nagrinėjant ginčus dėl to, ar įtariamajam buvo tinkamai užtikrinta teisė į gynybą, ar nebuvo daromas spaudimas atsisakyti gynėjo, duoti parodymus ir pan.¹⁹⁰

Kartu verta pastebėti, kad visi kalbinti advokatai teigė, jog teismo nagrinėjimo metu neretai jaučiamas didesnis teismo palankumas kaltinimo pusei. Vienas respondentų tai susiejo su aplinkybe, kad tiesioginio ir žodinio bylos nagrinėjimo principas praktikoje taikomas tik dalinai. Teisėjas į teisiąjį posėdį ateina jau detalai susipažinęs su prokuroro parengtu kaltinamuoju aktu ir bylos medžiaga, į kurią įtraukti ir pažeidžiant teisėtumo kriterijų surinkti duomenys, o gynybai tenka užduotis „įrodyti, kad buvo kitaip, nei teigia prokuroras“¹⁹¹. Lietuvoje taikomo įrodymų lestinumo (teisėtumo) sprendimo modelio procedūriniai aspektai ir jų vertinimas teisės į teisingą teismą požiūriu detaliau nagrinėjami tolesniuose poskyriuose, ypač 4.4. „Pašalinimo taisyklės“ apimtis.

4.3. Duomenų pripažinimas įrodymais

Baudžiamojo proceso kodekse duomenų pripažinimui įrodymais skirta viena lakoniška nuostata – „ar gauti duomenys laikytini įrodymais, kiekvienu atveju sprendžia teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla“¹⁹². Susiformavusioje praktikoje, kaip minėta, duomenų pripažinimo įrodymais klausimas sprendžiamas baigiamojoje teismo nagrinėjimo stadijoje, t. y. po to, kai duomenys ištiriami teismo posėdyje ir bylą nagrinėjantis teisėjas arba teisėjų kolegija išeina į pasitarimų kambarį priimti nuosprendžio. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra konkretizavęs, kaip duomenų pripažinimo įrodymais sprendimo rezultatai turėtų atspindėti teismo nuosprendyje:

Kiekvienu atveju teisėjas ar teismas nusprendžia, ar byloje esantys ir teisiąjame posėdyje išnagrinėti duomenys yra įrodymais, ar

¹⁹⁰ Plačiau žr. Leonaitė, E., Liutkevičius, K. (2018) Apklauskų kambaryje: įtariamųjų procesinės teisės Lietuvoje. Žmogaus teisių stebėjimo institutas, p. 53–55, <http://hrmi.lt/apklauskų-kambaryje-itariamųjų-procesinės-teisės-lietuvoje/>

¹⁹¹ Interviu su advokatu Nr. 4.

¹⁹² Baudžiamojo proceso kodeksas, 20 str. 2 d.

tokiais nėra. Spręsdamas, ar gauti duomenys yra įrodymais, teisėjas ar teismas atsižvelgia į BPK 20 straipsnio 1, 3 ir 4 dalyse numatytus reikalavimus. Nustatęs, kad išnagrinėti duomenys neatitinka kurio nors iš minėtų reikalavimų, teismas turi tai motyvuotai konstatuoti, nurodyti konkrečias priežastis, dėl kurių šie duomenys neatitinka įrodymams keliamų reikalavimų, ir toliau tokių duomenų nevertinti. Tuo atveju, jeigu abejonės dėl duomenų atitikimo įrodymams keliamiems reikalavimams nepasitvirtina, teismas tokias abejones turėtų paneigti, nurodydamas konkrečius motyvus, konstatuoti, kad šie duomenys yra įrodymais, juos vertinti ir arba konstatuoti, kad jais grindžiamos teismo išvados, arba atmesti, nurodant konkrečius motyvus“¹⁹³.

Kartu pastebėtina, kad tais atvejais, kai teismo posėdžio metu pateikiami nauji duomenys (įrodymai), teismas neprivalo jų automatiškai priimti. Įvertinama šių duomenų kilmė, ar jie susiję su byla ir kokioms aplinkybėms nustatyti jie reikšmingi, kt. aplinkybės. Jei, pavyzdžiui, nustatoma, kad pateikta nepatvirtinta kopija ar dokumentas, gautas iš nenustatyto šaltinio, toks dokumentas nėra priimamas ir prie bylos nepridedamas. Taigi, tokiais atvejais teisėtumo klausimas iš esmės yra išsprendžiamas anksčiau, nei baigiamojoje teismo nagrinėjimo stadijoje. Diskusijų metu taip pat buvo pastebėta, kad atskirais atvejais teismai atsisako teismo posėdžio metu tirti ir su bylos medžiaga jiems pateiktus lestinumo reikalavimų neatitinkančius duomenis, pavyzdžiui, perklausyti akivaizdžiai teisėtumo kriterijaus neatitinkančių garso įrašą¹⁹⁴.

Kita vertus, advokatų teigimu, situacijos, kai teismas jau teismo nagrinėjimo metu atsisakytų priimti kaltinimo pusės papildomai teikiamus įrodymus dėl to, kad jie neatitinka teisėtumo kriterijaus, yra itin retos. Vienas advokatų situaciją apibūdino taip:

Aš dabar galvoju, ar buvo toks atvejis, kad būtų dėl neleistinumo nepriimtas tas įrodymas, ar, visgi, priimtas ir vertinta gale. Jeigu taip apibendrintai, aš sakyčiau, kad vis tiek 98–99 procentai, kad priims, o po to lestinumą vertins. Nors turėtų spręsti šitą klausimą pagal formalius kriterijus, nesigilinant į turinį. Gynėjas sako, kad jisai [įrodymas] gautas be jokios sankcijos, pažeidžiant privatų gyvenimą, pavogtas ar dar kažkaip. Tai tada teismas turi, nesigilindamas, kas ten yra tame dokumente, kas ten parašyta, išspręsti, kaip jis gautas. Jeigu neteisėtai, tada jo nepriimti apskritai. Taip turėtų būti“¹⁹⁵.

¹⁹³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. balandžio 4 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-281/2006.

¹⁹⁴ Vėšl Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų lestinumas baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

¹⁹⁵ Interviu su advokatu Nr. 4.

Atskirai paminėtinos situacijos, kuomet byla baigiama baudžiamuoju įsakymu¹⁹⁶. Kadangi baudžiamasis įsakymas priimamas išimtinai ikiteisminio tyrimo metu surinktos medžiagos pagrindu, praktikoje gali pasitaikyti situacijų, kai toks įsakymas yra grindžiamas įrodymais, gautais pažeidžiant įtariamąjo procesines teises. Šiuo požiūriu pastebėtina, kad BPK tiesiogiai nereguliuoja situacijų, kaip turėtų elgtis teismas, nustatęs duomenų, kuriais grindžiamas kaltinimas, neatitikimą leistinumo reikalavimams. Iš esmės vienintelis variantas yra perduoti bylą nagrinėti teisme motyvuojant tuo, kad bylos aplinkybės nepakankamai aiškios¹⁹⁷. Kaip nurodė vienas kalbintų prokurorų, praktikoje ištis pasitaiko atveju, kad kai yra „silpna byla“, siekiama bylą baigti baudžiamuoju įsakymu¹⁹⁸.

Tai, koks subjektas ir kokiame baudžiamąjo proceso etape sprendžia įrodymų leistinumo klausimus, įprastai lemia ir duomenų nepripažinimo įrodymais pasekmės, ypač tai, kokia apimtimi konkrečios valstybės baudžiamajame procese taikoma vadinamoji „pašalinimo taisyklė“.

4.4. „Pašalinimo taisyklės“ apimtis

Įrodymų pripažinimo neleistiniais procesinės teisinės pasekmės paprastai apibūdinamos per vadinamąją „pašalinimo taisyklę“ (angl. *exclusionary rule*). Bendra įvairiose valstybėse taikoma duomenų nepripažinimo įrodymais ar įrodymų nepriimtumo (angl. *inadmissibility of evidence*) pasekmė yra tai, kad tokie

¹⁹⁶ Bylos užbaigimas baudžiamuoju įsakymu yra supaprastinta baudžiamąjo proceso forma, kuri gali būti taikoma tais atvejais, kai bylos aplinkybės yra aiškios ir už nusikaltimą nėra numatyta privaloma terminuota laisvės atėmimo bausmė. Taip pat įtariamasis turi sutikti su tokia proceso forma ir atlyginti ar įsipareigoti atlyginti padarytą žalą. Baudžiamąjo įsakymo priėmimą inicijuoja prokuroras, kuris surašo pareiškimą teismui ir perduoda visa bylos medžiagą. Įtariamajam bylos užbaigimas baudžiamuoju įsakymu palankesnis tuo, kad tokiu atveju neskiriama laisvės atėmimo bausmė, o ir kitos rūšies bausmės dydis paprastai yra mažesnis, nei būtų taikomas įprasto proceso atveju. Be to, ši proceso forma reiškia, kad nėra rengiamas teismo posėdis, todėl asmuo išvengia viešumo. Teisėjas, gavęs prokuroro pareiškimą dėl bylos užbaigimo baudžiamuoju įsakymu, turi priimti vieną iš šių sprendimų: 1) surašyti teismo baudžiamąjį įsakymą; 2) perduoti bylą nagrinėti teisme, jei bylos aplinkybės nėra pakankamai aiškios; 3) nustačius aplinkybes, dėl kurių baudžiamasis procesas negalimas – nutraukti baudžiamąjį procesą (Baudžiamąjo proceso kodeksas, 418–420 str., Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamąjo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 561–563).

¹⁹⁷ Baudžiamąjo proceso kodeksas, 420 str. 1 d. 2 p., 423 str. 1 d.

¹⁹⁸ Interviu su prokuroru Nr. 2.

duomenys negali būti naudojami apkaltinamajam nuosprendžiui pagrįsti. Tačiau konkretūs teisiniai padariniai, taikomi nustačius, kad įrodymas neatitinka leistinumo (teisėtumo) reikalavimų, gali būti skirtingi. Kaip minėta, šie skirtumai nemaža dalimi susiję su tuo, koks subjektas ir kokiame baudžiamąjo proceso etape sprendžia įrodymų leistinumo klausimus. Atitinkamai, skirtingose valstybėse pašalinimo taisyklė taikoma skirtinga apimtimi.

Toliau pateikiama lyginamoji analizė, atlikta rengiant A. Juozapavičiaus ir E. Leonaitės publikaciją „Procedūriniai įrodymų leistinumo aspektai baudžiamajame procese“¹⁹⁹.

Anglosaksiškajame prisiekusiųjų teismo proceso (angl. *jury trial*) modelyje teisėjas sprendžia teisės klausimus, įskaitant įrodymų priimtumo klausimą, o fakto (kaltės) klausimą sprendžia prisiekusieji. Teisėjas įrodymų priimtumo klausimą išsprendžia specialaus posėdžio, kuris vyksta atskirai nuo prisiekusiųjų, metu (vadinamoji *voir dire* procedūra). Teisėjui nusprendus, kad įrodymo atžvilgiu taikytina pašalinimo taisyklė, įrodymas yra laikomas nepriimtiniu (angl. *inadmissible*) ir šalys jo negali pateikti teismo nagrinėjimo metu prisiekusiesiems. Tai reiškia, kad prisiekusiesiems yra pateikiami tik leistinai pripažinti įrodymai, o tie įrodymai, kuriuos teisėjas pripažino neleistiniais, prisiekusiesiems yra neprieinami ir apie jų egzistavimą jie net nesužino²⁰⁰. Taigi anglosaksiškajame modelyje pašalinimo taisyklė veikia pilna apimtimi, nes užkertamas kelias situacijai, kai fakto (kaltės) klausimą sprendžiantys subjektai savo vidinį įsitikinimą formuoja, be kita ko, ir neleistinų įrodymų pagrindu.

Jeigu anglosaksiškasis modelis būdingas bene visoms šiai teisei tradicijai priskiriamoms valstybėms ir taikomas visuose prisiekusiųjų teisminiuose procesuose, tai to negalima pasakyti apie kontinentinės Europos teisės tradicijai priskiriamas valstybes – jose įrodymų leistinumo sprendimo procedūra ir procesiniai teisiniai padariniai skiriasi. Šiuo požiūriu galima išskirti dvi pagrindines valstybių grupes –

¹⁹⁹ Juozapavičius, A., Leonaitė, E. Procedūriniai įrodymų leistinumo aspektai baudžiamajame procese (straipsnis priimtas publikavimui žurnale *Teisė*, 2021, t. 121).

²⁰⁰ Jackson, J. D. and Summers S. J. (2012) *Internationalisation of Criminal Evidence*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 72; Giannouloupoulos, D. (2007). The Exclusion of Improperly Obtained Evidence in Greece: Putting Constitutional Rights First. *International Journal of Evidence and Proof*, 11(3), p. 189.

1 valstybes, kuriose taikomas neleistinų įrodymų pripažinimas niekiniais, lemiantis fizinį jų pašalinimą iš bylos ir

2 valstybes, kuriose neleistini įrodymai nėra pašalinami, tačiau jais draudžiama remtis priimant procesinius sprendimus.

Pirmajai grupei priklauso, pavyzdžiui, Prancūzija, Kroatija ir Graikija. Įrodymų priimtinumui klausimai šiose valstybėse įprastai išsprendžiami ikiteisminio tyrimo stadijoje, nes laiku neiškėlus įrodymų priimtinumui klausimo, vėliau prarandama teisė remtis ikiteisminio tyrimo metu įvykdytais pažeidimais, nebent įrodoma, kad apie juos negalėjo būti žinoma²⁰¹. Prancūzijoje sprendimus dėl įrodymų priimtumo pagal proceso šalių prašymus ar *ex officio* priima iš apeliacinės instancijos teismo teisėjų sudaryta tyrimo kolegija (pranc. *la chambre de l'instruction*)²⁰², Graikijoje – iš pirmos instancijos teismo teisėjų suformuotos kolegijos²⁰³, Kroatijoje – tyrimo teisėjas ar kaltinamoji kolegija²⁰⁴. Šiose valstybėse nustačius, kad atliekant konkrečius procesinius veiksmus buvo pažeisti teisėtumo reikalavimai, šių procesinių veiksmų rezultatai pripažįstami niekiniais ir gauti duomenys saugomi atskirai nuo bylos²⁰⁵. Teisminio nagrinėjimo metu neleistinus įrodymus šalina bylą nagrinėjantis teismas²⁰⁶.

Galima teigti, kad pašalinimo taisyklė, pagal kurią neleistini įrodymai fiziškai pašalinami iš bylos medžiagos, labai priartėja prie anglosaksiškojo modelio, nes įrodymų leistinumui klausimus sprendžia kitas subjektas, nei bylą nagrinėjantis teismas, ir įprastai bylą nagrinėjantis teismas apie tokius įrodymus nesužino (išimtinį sudaro įrodymai, kurie pašalinami teisminio nagrinėjimo metu). Atitinkamai galima teigti, kad anglosaksiškosios teisės tradicijos ir minėtose kontinentinės teisės tradicijos valstybėse taikoma **pilnos apimties pašalinimo taisyklė**.

Antrajai grupei priklauso kontinentinės teisės tradicijos valstybės, kuriose nėra specialios procedūros spręsti įrodymų leistinumui klausimą, taigi teisėjas nėra fiziškai atribojamas nuo neleistinų įrodymų, jam iš esmės tik keliami pareiga tokius įrodymus

²⁰¹ Prancūzijos baudžiamojo proceso kodeksas (*Code de procédure pénale (1958). Le journal officiel, 58-1296*), 178 str., 179 str. 6 d., 181 str. 4 d.; Graikijos baudžiamojo proceso kodeksas (*Néos Kódikas Poinikís Dikonomías (2019). Epísimi efimerída, A 95/11-6-2019*), 171 str. 1 d., 174 str. 1 d.; Kroatijos baudžiamojo proceso įstatymas (*Zakon o kaznenom postupku (1997). Narodne novine, 110/1997*), 350 str. 2 d.

²⁰² Prancūzijos baudžiamojo proceso kodeksas, 174 str. 2 d.

²⁰³ Graikijos baudžiamojo proceso kodeksas, 176 str.

²⁰⁴ Kroatijos baudžiamojo proceso įstatymas, 86 str.

²⁰⁵ Prancūzijos baudžiamojo proceso kodeksas, 174 str. 3 d.; Kroatijos baudžiamojo proceso įstatymas, 86 str. 2 d.; Giannouloupoulos, D. (2007). The Exclusion of Improperly Obtained Evidence in Greece: Putting Constitutional Rights First. *International Journal of Evidence and Proof*, 11(3), p. 190.

²⁰⁶ Prancūzijos baudžiamojo proceso kodeksas, 802 str.; Graikijos baudžiamojo proceso kodeksas, 176 str.; baudžiamojo proceso įstatymas, 431 str. 3 d.

ignoruoti, jais nesiremti formuojant savo vidinį įsitikinimą dėl faktų ir jų nenaudoti priimamo procesinio sprendimo argumentacijoje. Šis modelis iš esmės grindžiamas tuo, kad teisėjas atlieka dvigubą vaidmenį – sprendžia tiek teisės, įskaitant įrodymų leistinumui, tiek ir fakto klausimus²⁰⁷. Preziumuojama, kad profesionalus teisėjas sugebės atsiriboti nuo neleistinų įrodymų turinio taip, kad jie neturės įtakos jo vidiniam įsitikinimui ir sprendimui²⁰⁸.

Kartu pažymėtina, kad šios grupės valstybės išsiskiria į tas, kuriose teisminio nagrinėjimo metu, prieš tiriant įrodymus (juos perskaitant, peržiūrint, etc.), yra sprendžiamas įrodymų priimtinumui klausimas ir į tas, kuriose šis klausimas nėra sprendžiamas, paliekant tai galutinio procesinio sprendimo priėmimo etapui.

Pavyzdžiui, Vokietijoje, speciali išankstinė įrodymų leistinumui patikrinimo ir pašalinimo procedūra nėra taikoma, tačiau leistinumui klausimas sprendžiamas teisminio nagrinėjimo metu. Jeigu prieš tiriant įrodymą iškeliamas klausimas dėl jo leistinumui, teismas išsprendžia šį klausimą ir, jeigu nutaria, kad įrodymas neatitinka įrodymų leistinumui keliamu reikalavimu, toliau šio įrodymo netiria²⁰⁹. Toks įrodymas (apklausos protokolas) nėra fiziškai pašalinamas iš bylos, atitinkamai nėra jokių techninių kliūčių teismui susipažinti su jo turiniu, nustatomas tik draudimas teismui tokį įrodymą vertinti ir remtis juo pagrindžiant nuosprendį. Galima teigti, kad tokiu atveju taikoma **ribota pašalinimo taisyklė**.

²⁰⁷ Jackson, J. D. and Summers S. J. (2012) *Internationalisation of Criminal Evidence*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 72.

²⁰⁸ Ten pat, p. 74-75.

²⁰⁹ Pvz., Gāfgen prieš Vokietiją [EŽTT], peticijos Nr. 22978/05, 2010 m. sausio 1 d. sprendimas, 28, 34, 172 punktai.

Kitose gi kontinentinės teisės tradicijos valstybėse, įskaitant Švediją²¹⁰ ir Lietuvą, teismas tiria visus įrodymus, tačiau nuosprendį grindžia tik leistiniais įrodymais. Taigi, šiose valstybėse pašalinimo taisyklės apimtis yra siauriausia²¹¹.

BPK 220 str. 1 d. imperatyviai įpareigoja prokurorą kartu su kaltinamuoju aktu perduoti teismui visą bylos medžiagą. Tai lemia, kad ikiteisminio tyrimo metu, net ir nustačius, kad procesinis veiksmas buvo neteisėtas, prokuroras negali išimti neteisėtai surinktų duomenų iš bylos medžiagos. Pasak tyrimo dalyvavusių prokurorų, pareigos pateikti visą bylos medžiagą pažeidimas greičiausiai lemtų tarnybinę prokuroro atsakomybę.

Vienas prokurorų pastebėjo, kad reikalavimas perduoti teismui visą ikiteisminio tyrimo metu surinktą medžiagą buvo įtvirtintas siekiant išvengti situacijų, kai į bylą nebūdavo įtraukiami gynybai palankūs duomenys. Tokią galimybę suteikė iki 2011 m. galiojusi BPK nuostata, pagal kurią prokuroras teismui turėjo perduoti „tik tą bylos medžiagą, kuri gali būti reikalinga nagrinėjant bylą“²¹².

Turi siųsti visą medžiagą, kurią surinkai ir, sakykime, kažkokio atrinkimo tu nelabai gali padaryti procesiškai. Buvo BPK 220 straipsnio redakcija, kad prokuroras pasirenka, kas yra reikšminga valstybiniam kaltinimui palaikyti, ir tą bylos medžiagą siunčia į teismą. Tai tais laikais, tikrai pats atsimenu, kad tu atsirinkdavai, na, reikia pripažinti, kas tau yra naudinga, būtent kaltinimui palaikyti. Paskui, kai pakeitė, tai viską, ką susirinkai, tą ir siunti, ir techninių galimybių nelabai yra kažkur kitur padėti²¹³.

Išimtį iš aptariamų taisyklės sudaro BPK 160¹ str. nuostatos. Pagal šiame straipsnyje įtvirtintą reguliavimą, neatidėliotais atvejais konkrečios procesinės prievartos priemonės (pvz., elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolė, savo tapatybės neatskleidžiančių ikiteisminio tyrimo pareigūnų veiksmai, poėmis, krata), kurių taikymui įprastai būtina gauti ikiteisminio tyrimo teisėjo nutartį, gali būti taikomos ir prokuroro ar ikiteisminio tyrimo pareigūno nutarimu. Tačiau tokiais atvejais per tris dienas turi būti gauta ikiteisminio tyrimo teisėjo nutartis, patvirtinanti procesinės prievartos priemonės taikymo teisėtumą. Jeigu tokia nutartis negaunama, kratos ar poėmio metu paimti daiktai, vertybės ir dokumentai gražinami asmenims, iš kurių jie paimti, o kitomis procesinėmis prievartos priemonėmis gauti duomenys

²¹⁰ Wong, Ch. (2012). Overview of Swedish Criminal Procedure. From the Selected Works of Christoffer Wong. Lund university, p. 27–29. Prieiga per internetą: https://www.congreso.es/docu/docum/ddocum/dosieres/sleg/legislatura_10/spl_85/pdfs/24.pdf [žiūrėta 2021 m. rugpjūčio 28 d.].

²¹¹ Juozapavičius, A., Leonaitė, E. Procedūriniai įrodymų leistinum aspektai baudžiamajame procese (straipsnis priimtas publikavimui žurnale Teisė, 2021, t. 121).

²¹² Baudžiamojo proceso kodeksas, 220 str. 2 d. (panaikinta 2010 m. gruodžio 16 d. Baudžiamojo proceso kodekso straipsnio pakeitimo įstatymu, Valstybės žinios 157-7974).

²¹³ Interviu su prokuroru Nr. 2.

sunaikinami. Tai atliekama pasibaigus ikiteisminio tyrimo teisėjo nutarties nepatvirtinti procesinės prievartos priemonės taikymo teisėtumo apskundimo terminui, o kai ši nutartis apskūsta, – priėmus aukštesniojo teismo sprendimą. Šiais atvejais procesinių prievartos priemonių taikymo rezultatais tolesniame procese negali būti remiamasi kaip įtariamojo ar kaltinamojo kaltumą pagrindžiančiais duomenimis²¹⁴.

BPK 160¹ str. nuostatos dėl duomenų, gautų pritaikius teismo vėliau nepatvirtintas procesines prievartos priemones, pašalinimo iš bylos medžiagos ir draudimo jais remtis kaip įtariamojo ar kaltinamojo kaltumą pagrindžiančiais duomenimis, galima laikyti pilno veikimo pašalinimo taisyklės apraiškomis Lietuvos baudžiamajame procese. Kartu šis teisinis reguliavimas suteikia pagrindą diskutuoti apie pašalinimo taisyklės plėtrą ir kitų neteisėtai surinktų duomenų atžvilgiu.

Riboto veikimo pašalinimo taisyklė, pagal kurią teismas tiria visus duomenis, tačiau įrodymais pripažįsta ir nuosprendį grindžia tik leistiniais, t. y. teisėtumo ir patikimumo reikalavimus atitinkančiais duomenimis (įrodymais) leidžia kelti klausimą, koku mastu teisėjai praktikoje gali neatsižvelgti į patikimų, bet teisėtumo reikalavimo neatitinkančių duomenų turinį. Kitaip tariant, ar tokie duomenys neturi įtakos teisėjo vidiniam įsitikinimui.

Užsienio akademinėje literatūroje toks įrodymų neleistinum pasekmių modelis vertinamas kaip reikalaujantis iš teisėjo sunkiai įmanomo dalyko – pašalinti iš savo sąmonės neteisėtą, bet patikimą ir įtikinamą informaciją, arba, kaip vaizdžiai apibūdino M. R. Damaška, „atragauti žinojimo obuolį“²¹⁵. Panašios pozicijos laikosi ir J. D. Jackson bei S. J. Summers, nurodantys, kad tokiose situacijose teisėjai, priimdami nuosprendį, gali sąmoningai ar nesąmoningai užmaskuoti rėmimąsi neleistiniais įrodymais. Pastarųjų autorių nuomone, vargu ar galima kalbėti apie „pašalinimo taisykles“ (*exclusionary rules*) teisinėse sistemose, kuriose kaltės klausimą sprendžiantis teisėjas ištiria visus įrodymus²¹⁶.

²¹⁴ Baudžiamojo proceso kodeksas, 160¹ str.

²¹⁵ Damaška, M. R. (1997). Evidence Law Adrift. Yale: Yale University Press, 1997, p. 48.

²¹⁶ Jackson, J. D. and Summers S. J. (2012) Internationalisation of Criminal Evidence. Cambridge: Cambridge University Press, p. 74.

Lietuvoje įsitvirtinusio duomenų pripažinimo įrodymais sprendimo modelio kritiką šiuo aspektu išsakė įrodymų srityje besispecializuojantis mokslininkas ir advokatas dr. A. Juozapavičius²¹⁷. Jo teigimu, įrodymų neleistinumo esmė ir procesinė teisinė reikšmė yra teisinis draudimas naudoti leistinumo reikalavimų neatitinkančius duomenis kaip įrodymus baudžiamajame procese, t. y. draudimas juos tirti, jais remiantis formuoti savo vidinį įsitikinimą ir grįsti priimamą procesinį sprendimą. Jei teisiamojo posėdžio metu teismas tiria įrodymų leistinumo reikalavimų neatitinkančius duomenis, t. y. išklauso asmenis, apžiūri daiktus, perklauso garso įrašus ir pan., šis draudimas yra pažeidžiamas, nes, atlikdamas šiuos veiksmus, teismas jau analizuoja šiuos duomenis ir formuoja savo vidinį įsitikinimą. Nors priimdamas nuosprendį teismas gali nuspręsti, kad kai kurie šių įrodymų yra neleistini ir jais nesivadovauti grįsdamas kaltinamojo kaltę, abejotina, ar ištyrus neteisėtą, bet patikimų įrodymų turinį, išties galima į juos neatsižvelgti psichologiniame lygmenyje²¹⁸.

Aplinkybę, kad neteisėtai gauti, bet patikimi duomenys gali turėti svarbią reikšmę teisėjo vidinio įsitikinimo formavimuisi ir atitinkamai lemti prioriteto teikimą objektyvios tiesos nustatymui, duomenų patikimumui, o ne gavimo teisėtumui, iliustruoja ir vieno tyrime dalyvavusio teisėjo pateikta informacija. Jis aptarė bylą dėl narkotikų platinimo, kurioje dėl ikiteisminio tyrimo pareigūno klaidos buvo atliktas nesankcionuotas pašto siuntos poėmis. Poėmio metu siuntoje rastos narkotinės medžiagos. Komentuodamas šią bylą, pašnekovas nurodė:

Gynyba kėlė klausimą, kad tai negali būti įrodymai, nes narkotikai paimti neteisėtu veiksmu. Remiantis teismų praktika, tuos duomenis reikėjo tikrinti kitais būdais. Apklausėme atlikusius veiksmų pareigūnus, kitus pareigūnus, dirbusius su narkotikų tolesniu keliavimu, tyrimo specialistus, kaip buvo antspauduojama, ir pan. Tikrinome tos medžiagos radimo, paėmimo pagrįstumą ir objektyvumą kitais būdais, kurie teisme buvo galimi, nes tai nebuvo daroma ikiteisminio tyrimo metu. [...] Tą asmenį nuteisiau, apygarda nuosprendį paliko [galioti]. Gavosi įdomi situacija, ir man pačiam buvo labai įdomu, nes čia akivaizdžiai neteisėtas veiksmas, bet narkotikai buvo surasti. Reikėjo kažkaip sudėti viską į vieną vietą ir pasakyti, galima pagrįsti asmens kaltę tokiais įrodymais, ar ne, kompensuojančių įrodymų pakanka, ar ne. Buvo surinkta papildomų įrodymų, patikrinimo įrodymų, man pakako, ir apygardai pakako tų įrodymų. Nors, aišku, buvo galima diskutuoti. [...] Esmė buvo, ar narkotikai buvo paimti tais būdais, kaip aprašyta protokole, tai buvo apeinama kitais įrodymais, pareigūnų, dariusių kratą [poėmių] apklausa, pareigūnų, disponavusių ta medžiaga

²¹⁷ Vėlgi Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinumas baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

²¹⁸ Ten pat.

apklausa, specialistų apklausa, apžiūra dokumentų, kaip tie narkotikai keliavo nuo radimo vietos iki specialistų ir iki bylos. Kitais įrodymais buvo pagrindžiama kaltė ir nusikaltimo faktas²¹⁹.

Galima teigti, kad ši situacija atskleidžia tam tikrą balansavimą tarp įrodymų svarbos ir patikimumo, bei griežto teisėtumo principo laikymosi. Kartu ji iliustruoja, kad įsitvirtinusi praktika, kai abu įrodymų leistinumo aspektai – teisėtumas ir patikimumas – vertinami paraleliai, gali lemti situacijas, kai patikimumas bent tam tikru mastu kompensuoja teisėtumo stoką.

Vertinant Lietuvoje taikomą procedūrinį įrodymų leistinumo sprendimo modelį tikslinga paminėti ir kitus A. Juozapavičiaus išskirtus probleminius aspektus. Visų pirma, tais atvejais, kai renkant duomenis (įrodymus) pažeidžiama konstitucinė asmens teisė į pagarbą privačiam gyvenimui ir dėl to duomenys neatitinka įrodymų leistinumo, jų tyrimas (perskaitymas, perklausymas, peržiūrėjimas) viešame teismo posėdyje gilina padarytą pažeidimą.

Antra, situacijos, kai teisiamajame posėdyje tiriami visi duomenys, įskaitant ir tuos, kurie neatitinka leistinumo reikalavimų, o vėliau šiais duomenimis nėra remiamasi, neatitinka proceso greitumo ir ekonomiškumo principo. Tai ypač aktualu tais atvejais, kai byloje yra daug duomenų, dėl kurių keliamas leistinumo klausimas, pavyzdžiui, daug ir ilgos trukmės garso įrašų. Kaip pavyzdį A. Juozapavičius nurodė apylinkės teisme nagrinėtą baudžiamąją bylą dėl piktnaudžiavimo²²⁰, kurioje kilo klausimas dėl telefoninių pokalbių ir patalpų garso įrašų leistinumo. Teisiamajame posėdyje gynyba pateikė prašymą netirti šių įrašų, nes jie, gynybos vertinimu, neatitiko įrodymų leistinumo reikalavimų. Teismas atmetė šį prašymą, motyvuodamas tiek tuo, kad baudžiamąjo proceso įstatymas tiesiogiai nenumato galimybės dar prieš priimant galutinį teismo sprendimą ikiteisminio tyrimo metu surinktus duomenis pripažinti neatitinkančiais leistinumo reikalavimų ir jų netirti, tiek ir tuo, kad teismas nenustatė įrašų akivaizdaus neatitikimo įrodymų leistinumo reikalavimams. Įrašų perklausymui ir liudytojų apklausoms apie įrašuose užfiksuotą informaciją buvo organizuojama 12 posėdžių, kurie vyko metus ir truko apie 33 valandas. Galiausiai, išnagrinėjus baudžiamąją bylą, teismo nuosprendyje, pritariant gynybos argumentams, šie jau ištirti (perklausyti) garso įrašai buvo pripažinti neleistiniais ir teismas jais nuosprendyje nesirėmė²²¹.

Aptartos Lietuvoje taikomo įrodymų leistinumo sprendimo modelio problemos lemia poreikį diskutuoti apie poreikį įrodymų leistinumo (teisėtumo) klausimą išspręsti iki

²¹⁹ Interviu su teisėju Nr. 2.

²²⁰ Vilniaus miesto apylinkės teismas, baudžiamoji byla Nr. 1-24-1035/2019.

²²¹ Vėlgi Žmogaus teisių stebėjimo instituto organizuotos viešos apskritojo stalo diskusijos „Įrodymų leistinumas baudžiamajame procese: ar išlaikoma kaltinimo ir gynybos interesų pusiausvyra?“ medžiaga, 2020 m. lapkričio 27 d.

jų ištyrimo teismo nagrinėjimo metu. Šiame kontekste paminėtina, kad kartu su pasiūlymu dėl Direktyvos 2016/343 dėl tam tikrų nekaltumo prezumpcijos aspektų pateiktame poveikio vertinimo dokumente buvo pastebėta, kad siekiant užtikrinti veiksmingą gynybos priemonę teisės tylėti ir neduoti parodymų prieš save pažeidimo atvejais, kai kuriose ES valstybėse narėse, įskaitant ir Lietuvą, gali būti reikalingi teisinio reguliavimo pokyčiai, įtvirtinant neteisėtai gautų įrodymų pašalinimą iš bylos. Pripažįstant, kad tokie pokyčiai valstybėms narėms gali pasirodyti neproporcingi ir darantys poveikį teisinės sistemos nuoseklumui, buvo išsakyta pozicija, jog „laisvo įrodymų vertinimo principas turėtų leisti pašalinti iš bylos įrodymus, gautus pažeidžiant pagrindines teises, nes teisinio saugumo požiūriu tai yra reikiama priemonė siekiant užtikrinti, kad tokie įrodymai nedarytų įtakos teisėjui, šiam priimančiam teismo baigiamąjį aktą“²²². Nors ši išvada pirmiausia buvo susieta su teisės tylėti ir neduoti parodymų prieš save pažeidimais, ji aktuali ir kitų pagrindinių įtariamojo (kaltinamojo) teisių pažeidimo atvejais.

Mažiausiai formalių pokyčių reikalautų Vokietijai artimos praktikos, pagal kurią bylą nagrinėjantis teismas, *ex officio* ar pagal proceso šalių prašymą įvertinęs įrodymo teisėtumą ir pripažinęs šį įrodymą neteisėtu, jo toliau netirtų, perėmimas. Taip pat galėtų būti svarstoma apie reguliavimo, daugiau ar mažiau panašaus į įtvirtintąjį BPK 160¹ str., išplėtimą ir kitų teisėtumo reikalavimų neatitinkančių įrodymų atžvilgiu. Pavyzdžiui, ikiteisminio tyrimo metu šalinti neleistinus įrodymus prokuroro ar proceso šalių iniciatyva galėtų ikiteisminio tyrimo teisėjas. Teismui tokie įrodymai kartu su kaltinamuoju aktu turėtų būti neperduodami. Tokios ar kitokios teisėtumo reikalavimo neatitinkančių duomenų (įrodymų) pašalinimo procedūros, leidžiančios išvengti pašalintų duomenų įtakos teisėjo vidiniam įsitikinimui, įtvirtinimas galėtų tapti svarbia teisės į teisingą teismą garantija.

²²² Commission Staff Working Document Impact Assessment Accompanying the document Proposal for measures on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at trial in criminal proceedings, SWD/2013/0478 final, 4.2.3, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52013SC0478>

4.5. Įtariamojo (kaltinamojo) teisių pažeidimo procesinės teisinės pasekmės

Įtariamojo (kaltinamojo) teisių pažeidimo procesinės teisinės pasekmės priklauso nuo to, kada įvykdytas pažeidimas ir šio pažeidimo pobūdis. Tais atvejais, kai įtariamojo teisės pažeidžiamos renkant įrodymus (duomenis), svarbiausia procesinė teisinė pasekmė yra šių duomenų nepripažinimas įrodymais ir jų nenaudojimas apkaltinamajam nuosprendžiui pagrįsti. Kaip minėta poskyryje 3.2. Teisėtumas, sprendžiant apie duomenų pripažinimą įrodymais aktuali esminio BPK/ baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimo sąvoka, t. y. duomenys, gauti iš esmės pažeidus BPK nuostatas, įskaitant įtvirtinančias įtariamojo (kaltinamojo) teises, negali būti pripažinti įrodymais. Priešingu atveju, nagrinėjant bylą apeliacine ar kasacine tvarka, gali būti nustatytas BPK 20 str. 5 d., t. y. BPK nuostatos, skirtos įrodymų vertinimui, pažeidimas. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra suformavęs praktiką, pagal kurią esminiu baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimu vertinant įrodymus, be kita ko, pripažįstami atvejai, kai remtasi duomenimis, kurie negalėjo būti pripažinti įrodymais, ar įrodymais nepagrįstai nepripažinti duomenys, kurie atitinka įrodymams keliamus reikalavimus²²³.

Taip pat galimos situacijos, kai procesinės kaltinamojo teisės, ypač teisė į gynybą, neužtikrinamos ne atliekant konkrečius procesinius įrodymų rinkimo veiksmus, bet teismo nagrinėjimo metu. Tokie pažeidimai taip pat gali būti pripažįstami esminiais BPK nuostatų, įtvirtinančių procesines kaltinamojo teisių garantijas, pažeidimais. Toliau aptariamos galimos pasekmės, kai dėl esminių BPK pažeidimų duomenys nepripažįstami įrodymais arba nustatoma, kad nagrinėjant bylą buvo padaryti su teise į gynybą susiję esminiai BPK pažeidimai.

Duomenų nepripažinimo įrodymais pasekmės konkrečioje baudžiamojoje byloje priklauso nuo šių duomenų svarbos. Jei faktinėms bylos aplinkybėms nustatyti pakanka kitų įrodymų, tam tikrų duomenų nepripažinimas įrodymais neturi reikšmingos įtakos bylos baigčiai. Viena advokačių taip pat paminėjo, kad tais atvejais, kai nustatoma, jog renkant duomenis buvo pažeisti teisėtumo reikalavimai, bet duomenys pripažįstami įrodymais, gali būti skiriama švelnesnė bausmė²²⁴. Kai neteisėtai surenkami esminiai duomenys, šių duomenų nepripažinimas įrodymais paprastai lemia teismo išvadą, kad egzistuojančių įrodymų nepakanka kaltinamojo kaltei pagrįsti, ir priimamas išteisinamasis nuosprendis.

²²³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gruodžio 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-590-489/2015.

²²⁴ Interviu su advokatu Nr. 2.

Bylos pavyzdys Nr. 3.

Baudžiamojoje byloje dėl vagystės buvo nustatyta, kad ikiteisminio tyrimo metu vienas įtariamųjų buvo apklaustas du kartus ir abu kartus buvo pažeistos jo procesinės teisės. Pirmą kartą jis buvo apklaustas kaip liudytojas, nors tuo metu jau turėta informacijos apie jo galimą dalyvavimą vykdant nusikalstamą veiką – vogtų daiktų gabenimą. Taigi prieš apklausą įspėjant jį už melagingų parodymų davimą jis iš esmės buvo verčiamas duoti parodymus prieš save. Po kelių mėnesių jam buvo pareikštas įtarimas ir jis apklaustas įtariamuoju nedalyvaujant gynėjui, nors dėl psichikos sutrikimų tuo metu jam buvo taikoma priverčiamoji medicinos priemonė – ambulatorinis stebėjimas, taigi, gynėjo dalyvavimas buvo būtinas. Duomenys, surinkti šių apklausų metu, nebuvo pripažinti įrodymais ir, nesant pakankamai kitų duomenų, neginčijamai leidžiančių konstatuoti, kad šis ir kiti kaltinamieji padarė jiems inkriminuojamas nusikalstamas veikas, jie buvo išteisinti. Apeliacinės instancijos teismas išteisinamąjį nuosprendį paliko nepakeistą²²⁵.

²²⁵ Panevėžio apygardos teismo 2019 m. sausio 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-4-337/2019.

Bylos pavyzdys Nr. 4.

Su nusikalstamo susivienijimo veiksmais susijusioje daugelį epizodų apimančioje byloje vienas kaltinamųjų buvo kaltinamas, be kita ko, rengimusi nužudyti. Šis kaltinimas daugiausia buvo grindžiamas duomenimis, surinktais vykdant teismo sankcionuotus slaptus ikiteisminio tyrimo veiksmus, imituojančius nusikalstamą veiką. Teisminio nagrinėjimo metu buvo nustatyta, kad nusikalstamam susivienijimui priklausantis kaltinamasis iš pradžių neturėjo susiformavusios tiesioginės tyčios nužudyti su policija bendradarbiauti sutikusį kitą šio susivienijimo narį ir nesiėmė jokių konkrečių veiksmų, kuriuos būtų galima vertinti kaip rengimąsi kitam asmeniui atimti gyvybę. Tuo tarpu neviešus veiksmus atlikęs pareigūnas peržengė pasyvaus veikimo ribas ir ėmėsi aktyvių provokacinių veiksmų, kurie sukurstė kaltinamąjį atlikti veiksmus, vertinamus kaip rengimasis nužudyti. Teismas pripažino, kad atliekant šiuos veiksmus gauti duomenys nelaikytini įrodymais, o jų pagrindu negali būti priimtas apkaltinamasis nuosprendis. Išteisinimą šioje dalyje paliko galioti ir apeliacinės instancijos teismas²²⁶.

Kai nagrinėjant bylą apeliacine ar kasacine instancija nustatoma, kad teismas, nagrinėdamas bylą, tam tikru mastu rėmėsi ir neleistiniais įrodymais, įprastai atsižvelgiama į tai, kokią reikšmę šie įrodymai turėjo teismų priimtiems procesiniams sprendimams.

²²⁶ Lietuvos apeliacinio teismo 2020 m. balandžio 23 d. nuosprendis, priimta baudžiamojoje byloje Nr. 1A-4-616/2020.

Bylos pavyzdys Nr. 5.

Byloje dėl apgaulingo apskaitos tvarkymo kaltinamoji pirmosios instancijos teismo buvo pripažinta kalta, apeliacinės instancijos teismas nuosprendį paliko galioti. Kasaciniame skunde gynyba argumentavo, be kita ko, kad teismai nepakankamai atsižvelgė į teisės į gynybą pažeidimus, įvykdytus ikiteisminio tyrimo metu. Kasacinės instancijos teismas pažymėjo, kad ikiteisminio tyrimo metu prieš pirmąją apklausą įtariamajai buvo pasirašytinai įteiktas pranešimas apie įtarimą ir teisių įtariamajam išaiškinimo protokolo priedas. Tačiau jai nebuvo tinkamai išaiškinta teisė turėti gynėją, nes byloje nebuvo protokolo dėl prašymo turėti gynėją arba dėl gynėjo atsisakymo. Teismas pabrėžė absoliutų konstitucinės teisės į gynybą ir teisės turėti advokatą pobūdį. BPK nuostatos dėl teisės turėti gynėją buvo apibūdintos kaip imperatyvios ir privalomai vykdytinos be jokių išlygų. Todėl, nors įtariamajai buvo išaiškintos įtariamojo teisės, tarp jų ir teisė turėti gynėją, BPK 50 str. 1 d. įtvirtintų reikalavimų užfiksuoti įtariamojo valią dėl prašymo turėti gynėją ar gynėjo atsisakymo neįvykdymas buvo pripažintas suvaržiusiu įtariamąsios teisę į gynybą ir lėmusiu esminį BPK 50 str. 1 d. pažeidimą²²⁷.

Vertindamas šio pažeidimo įtaką byloje priimtų sprendimų teisėtumui, kasacinės instancijos teismas pažymėjo, kad ikiteisminio tyrimo metu vėliau atliktų įtariamąsios apklausų metu BPK 50 str. 1 d. reikalavimai buvo įvykdyti, taigi, minėtas pažeidimas truko tik tam tikrą laiką. Be to, parodymai, duoti atitinkamos apklausos metu, teismui turėjo tik pagalbines reikšmes, nes buvo naudojami tik šalutinėms aplinkybėms, jau nustatytoms kitais įrodymais, patvirtinti. Taigi Lietuvos Aukščiausiasis Teismas konstatavo, kad įtariamąsios parodymai, gauti pažeidžiant BPK 50 str. 1 d. įtvirtintus reikalavimus, neturėjo įtakos byloje priimtiems sprendimams, todėl neturėjo įtakos ir nuosprendžio bei apeliacinės instancijos teismo nutarties teisėtumui²²⁸.

²²⁷ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. birželio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-136-689/2019.

²²⁸ Ten pat.

Bylos pavyzdys Nr. 6.

Byloje dėl kontrabandos Lietuvos Aukščiausiasis Teismas padarė išvadą, kad apeliacinės instancijos teismas rėmėsi, be kita ko, įrodymų leistinumą standartų neatitinkančiais duomenimis – neformaliu pareigūno pokalbiu su sulaikytu įtariamuoju ir slaptai padarytu šio pokalbio garso įrašu. Kasacinis teismas akcentavo teismų praktikoje suformuluotą poziciją, kad tokiais veiksmais pažeidžiama kaltinamojo teisė tylėti ir neduoti parodymų prieš save. Tačiau, kadangi šių duomenų įrodomoji reikšmė byloje nebuvo lemiamą, t. y. žemesnės instancijos teismų išvados dėl nusikalstamų veikų faktinių aplinkybių buvo padarytos ir teisėtai gautų, ištirtų ir patikrintų įrodymų visumos pagrindu, kasacinės instancijos teismas konstatavo, kad byloje nebuvo padaryta esminių BPK pažeidimų, dėl kurių būtina naikinti ar keisti priimtus procesinius sprendimus²²⁹.

Pereinant prie situacijų, kai kaltinamojo teisės, ypač teisė į gynybą, neužtikrinamos teismo nagrinėjimo metu, svarbią reikšmę įgyja šių pažeidimų ištaisymas. Iš teismų praktikos analizės matyti, kad nagrinėjant bylą pirmąją instanciją padaryti esminiai BPK pažeidimai, susiję su kaltinamojo procesinių teisių neužtikrinimu, gali būti ištaisyti nagrinėjant bylą apeliacine tvarka. Pavyzdžiui, jei byla pirmosios instancijos teisme buvo išnagrinėta nedalyvaujant gynėjui, kai jo dalyvavimas buvo būtinas, kaltinamasis gali būti apklaustas apeliacinės instancijos teismo posėdyje, dalyvaujant gynėjui²³⁰. Tais atvejais, kai pirmos instancijos teismo padarytas pažeidimas negali būti ištaisytas apeliacinės instancijos teisme, byla gražinama nagrinėti iš naujo. Jeigu teismo nagrinėjimo metu padaryti kaltinamojo procesinių teisių pažeidimai nustatomi kasacinės instancijos teisme, byla įprastai gražinama nagrinėti iš naujo apeliacine tvarka.

²²⁹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. kovo 7 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-62-628/2019.

²³⁰ Pvz., Kauno apygardos teismo 2016 m. balandžio 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-25-478/2016.

Bylos pavyzdys Nr. 7.

Byloje dėl viešosios tvarkos pažeidimo, kurioje kaltinamasis pirmosios instancijos teismo buvo išteisintas, o apeliacinės instancijos teismo – pripažintas kaltu, kasacinės instancijos teismas nustatė, kad nors nagrinėjant bylą apeliacine instancija kaltinamajam buvo paskirtas valstybės garantuojamą teisinę pagalbą teikiantis advokatas, nutartis dėl jo paskyrimo buvo priimta tą pačią dieną, kurią vyko ir teismo posėdis. Ši nutartis dėl gynėjo paskyrimo nebuvo išsiųsta kaltinamajam, taigi jis nebuvo informuotas apie jam parinktą gynėją, neturėjo galimybės suderinti gynybos pozicijos, pasirengti gynybai per gynėją arba kartu su juo, o tai sutrukdė kaltinamajam veiksmingai pasinaudoti teise į gynybą. Kasacinės instancijos teismas konstatavo, kad nagrinėjant bylą apeliacine instancija buvo padaryti esminiai BPK nuostatų, reglamentuojančių teisę turėti gynėją, pažeidimai. Šie pažeidimai suvaržė asmens teisę gintis per gynėją ir sukliudė apeliacinės instancijos teismui išsamiai išnagrinėti bylą bei priimti teisingą sprendimą. Dėl to apeliacinės instancijos teismo nuosprendis buvo panaikintas ir baudžiamoji byla grąžinta iš naujo nagrinėti apeliacine tvarka²³¹. Nagrinėjant bylą iš naujo, kaltinamajam atstovavo jo samdytas gynėjas, tačiau bylos baigties tai nepakeitė – kaltinamasis pripažintas kaltu²³².

²³¹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. balandžio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-99-976/2021.

²³² Šiaulių apygardos teismo 2021 m. birželio 10 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-213-616/2021.

Bylos pavyzdys Nr. 8.

Byloje dėl narkotinių medžiagų platinimo įtariamajai buvo diagnozuoti psichikos ir elgesio sutrikimai, susiję su marihuanos vartojimu. Todėl ikiteisminio tyrimo metu jai buvo paskirtas valstybės garantuojamą teisinę pagalbą teikiantis gynėjas. Tuo tarpu pirmosios instancijos teismas nusprendė, kad gynėjo dalyvavimas nėra būtinas. Teismas vadovavosi specialisto išvada, jog nebuvo nustatyta psichikos sutrikimų, kurie galėtų kaltinamajai trukdyti savarankiškai ir kokybiškai ginti savo teises ir teisėtus interesus. Išnagrinėjęs bylą, teismas pripažino kaltinamąją kalta. Apeliacinės instancijos teismas nesutiko su pirmosios instancijos teismo pozicija dėl gynėjo reikalingumo ir konstatavo, kad iš bylos duomenų buvo matyti, jog kaltinamoji nesugeba kritiškai vertinti savo veiksmų ir nevisiškai suvokia, kas darosi aplinkui. Todėl kaltinamosios išreikšta valia teismo byloje nagrinėjimo metu gintis pačiai neturėjo būti pagrindu neužtikinti gynėjo dalyvavimo procese. Gynėjo dalyvavimą ginant kaltinamąją, kuri dėl psichikos sutrikimų negalėjo pasinaudoti savo teise į gynybą, apeliacinės instancijos teismas pripažino itin reikšminga jos procesinių teisių užtikrinimo garantija ir teisingo teismo sprendimo priėmimo sąlyga. Kadangi pirmosios instancijos teismo įvykdyti esminiai BPK pažeidimai negalėjo būti ištaisyti apeliacinės instancijos teisme, byla buvo grąžinta pirmosios instancijos teismui nagrinėti iš naujo²³³. Nagrinėjant bylą iš naujo kaltinamajai atstovavo valstybės garantuojamą teisinę pagalbą teikiantis gynėjas, tačiau, kaip ir pavyzdyje Nr. 7 aprašytu atveju, bylos baigties tai nepakeitė – kaltinamoji buvo pripažinta kalta²³⁴.

²³³ Klaipėdos apygardos teismo 2019 m. balandžio 18 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1A-109-651/2019.

²³⁴ Plungės apylinkės teismo Palangos rūmų 2019 m. birželio 13 d. nuosprendis Nr. 1-268-549/2019.

Apibendrinant, įtariamąjį (kaltinamąjį) teisių pažeidimo įtaka baudžiamosios bylos rezultatams priklauso nuo skirtingų aplinkybių, įskaitant, kokiam baudžiamąjį proceso etape įvykdytas pažeidimas, ar jis įvykdytas renkant duomenis (įrodymus), ar juos tiriant. Potencialiai didžiausią įtaką bylos baigčiai gali turėti pažeidimai, įvykdyti renkant duomenis (įrodymus). Nepripažinus šių duomenų įrodymais ir nesant pakankamai kitų, leistinumo reikalavimus atitinkančių įrodymų, gali būti priimtas išteisinamasis nuosprendis. Tais atvejais, kai kaltinamojo procesinės teisės pažeidžiamos bylos nagrinėjimo teismo posėdyje metu, pažeidimų įtaka bylos baigčiai potencialiai yra menkesnė, nes tokie pažeidimai gali būti ištaisomi nagrinėjant bylą apeliacine instancija arba grąžinus bylą nagrinėti žemesnės instancijos teismui.

4.6. Kaltinamojo teisių apsaugai aktualios įrodymų vertinimo taisyklės

Lietuvoje, kaip ir daugumoje kitų valstybių, taikomas laisvo įrodymų vertinimo principas, reiškiantis, kad jokie įrodymai teismui neturi iš anksto nustatytos vertės, taip pat nėra taisyklių dėl to, kiek ir kokių konkrečių įrodymų reikia siekiant nustatyti bylos aplinkybes. Pagal BPK 20 str. 5 d., „teisėjai įrodymus įvertina pagal savo vidinį įsitikinimą, pagrįstą išsamiu ir nešališku visų bylos aplinkybių išnagrinėjimu, vadovaudamiesi įstatymu“²³⁵. Be abejojimo, laisvas įrodymų vertinimas nereiškia visiškos teisėjo diskrecijos. Įrodymai turi būti vertinami ir teisėjo vidinis įsitikinimas formuojamas vadovaujantis procesinėmis ir materialiosiomis teisės normomis. Kaip yra konstatavęs Lietuvos Aukščiausiasis Teismas,

*Teismo vidinis įsitikinimas privalo turėti objektyvų pagrindą, t. y. turi būti pagrįstas visų byloje esančių duomenų patikrinimu, palyginimu, prieštaravimų pašalinimu ir savo sprendimų argumentavimu. Viena svarbiausių įrodymų vertinimo sąlygų, kurios privalo laikytis tiek pirmosios, tiek ir apeliacinės instancijos teismai, yra ta, kad turi būti įvertintas kiekvienas įrodymas atskirai ir įrodymų visuma*²³⁶.

Baudžiamąjį proceso įstatyme ir teismų praktikoje taip pat yra suformuluotos įtariamąjį (kaltinamąjį) teisių apsaugai aktualios taisyklės dėl tam tikrų įrodymų įrodomosios vertės, priklausomai nuo jų šaltinio ar rūšies. Toliau pateikiami keli tokių taisyklių pavyzdžiai.

Įslaptintų liudytojų ar nukentėjusiųjų parodymai gali būti naudojami apkaltinamajam nuosprendžiui pagrįsti, tačiau tik tuo atveju, kai juos patvirtina kiti įrodymai; apkaltinamasis nuosprendis negali būti pagrįstas vien tik nukentėjusiųjų ar liudytojų, kuriems taikomas anonimiškumas, parodymais²³⁷. Ši taisyklė BPK buvo įtvirtinta atsižvelgiant į Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimą byloje *Birutis ir kiti prieš Lietuvą*²³⁸.

²³⁵ Baudžiamąjį proceso kodeksas, 20 (5).

²³⁶ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. birželio 20 d. nutartis baudžiamąjoje byloje Nr. 2K-163-303/2017.

²³⁷ Baudžiamąjį proceso kodeksas, 301 str. 2 d.

²³⁸ *Birutis ir kiti prieš Lietuvą* [EŽTT], peticijos Nr. 47698/99, 48115/99, 2002 m. kovo 28 d. sprendimas.

Bendrininkų (kitų kaltinamųjų toje pačioje byloje) parodymai, ypač tais atvejais, kai jie kaltina kitus bendrininkus, vertinami pagal bendrąsias įrodymų vertinimo taisykles, tačiau kasacinis teismas yra akcentavęs, kad jų savarankiškumo ir objektyvumo vertinimui turi būti skiriamas didesnis dėmesys, nei vertinant kitų asmenų parodymus²³⁹.

Pagal Lietuvos Aukščiausiojo Teismo suformuotą praktiką, **įtariamojo, nukentėjusiojo ar liudytojo parodymai, duoti ikiteisminio tyrimo metu tyrėjui ar prokurorui**, savarankiškos įrodomosios galios teismui priimant nuosprendį neturi. Savarankišką įrodomąją vertę turi tik ikiteisminio tyrimo teisėjui ar teismui duoti parodymai. Kaip nurodoma baudžiamojo proceso teisės doktrinoje, parodymų įrodomosios vertės skirtumai priklausomai nuo to, kokiam subjektui jie duoti, pirmiausia grindžiami poreikiu užtikrinti proceso rungtyniškumą. Kadangi tyrėjai ir prokurorai vykdo kaltinimo funkciją ir šia prasme rungtis su gynyba, proceso rungtyniškumas būtų iškreiptas, jei šių subjektų surašyti protokolai būtų vertinami kaip savarankiškas įrodymas²⁴⁰. Be to, tyrėjų vykdomų apklausų metu egzistuoja didesnė proceso dalyvių ir ypač įtariamųjų procesinių teisių pažeidimo rizika. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra konstatavęs, kad:

Visavertis įrodymas patikimumo prasme yra tokie kaltinamojo, liudytojo ar nukentėjusiojo parodymai, kuriuos jis duoda teismo posėdžio metu – teisiamajame posėdyje ar apklausiamas ikiteisminio tyrimo teisėjo, nes šioje baudžiamosios bylos proceso stadijoje yra didžiausios galimybės užtikrinti apklausiamų asmenų garantijas duoti parodymus laisva valia, pašalinant ikiteisminio tyrimo pareigūnų galimybę daryti įtaką kaltinamajam, liudytojui ar nukentėjusiajam, šiems asmenims suvokiant kaltinimo esmę bei atsakomybę²⁴¹.

Šiuo požiūriu itin kritiškai turi būti vertinami tyrėjui ar prokurorui duoti įtariamojo parodymai. Kaip teigia G. Goda, įtariamojo parodymai paprastai apskritai negali būti įrodymas²⁴². Tačiau, pagal suformuotą teismų praktiką, ikiteisminio tyrimo pareigūnui ar prokurorui duoti parodymai, įskaitant įtariamojo parodymus, gali būti reikšmingi tikrinant kitų byloje esančių įrodymų patikimumą. Tokių parodymų perskaitymas, perklausymas ar peržiūra ir jų analizė bendrame bylos duomenų kontekste gali būti

²³⁹ Pvz., Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. sausio 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-43-458/2021.

²⁴⁰ Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 189.

²⁴¹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. gegužės 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-129-697/2018.

²⁴² Goda, G., Kazlauskas, M., Kuconis, P. (2011) Baudžiamojo proceso teisė. Vilnius: Registrų centras, p. 188.

veiksnyms, formuojantis teismo vidinį įsitikinimą²⁴³. Kasacinis teismas taip pat yra pažymėjęs, kad „įstatymas nedraudžia ikiteisminio tyrimo metu duotais kaltinamųjų parodymais remtis nuosprendyje, bet jie turi būti itin kruopščiai patikrinami įvertinant, ar buvo tinkamai užtikrinama teisė turėti gynėją, išsiaiškinant dėl galimos ikiteisminio tyrimo pareigūnų įtakos parodymų turiniui“²⁴⁴. Įprastai laikoma, kad nuosprendyje įtariamojo parodymais, duotais prokurorui ar tyrėjui, gali būti remiamasi tais atvejais, kai kaltinamasis teisiamajame posėdyje pareiškia, kad laikosi ikiteisminio tyrimo metu duotų parodymų²⁴⁵.

Vis dėlto, kalbinti advokatai teigė, kad įtariamojo ikiteisminio tyrimo metu duoti parodymai praktikoje yra lygiaverčiai arba netgi reikšmingesni už parodymus, duotus teisiamajame posėdžio metu. Vienas advokatų tai akcentavo kaip vieną svarbiausių problemų, susijusių su įrodinėjimo procesu:

Labai dažnas teismų praktikoje dalykas, kuris man nedera su žodiniu nagrinėjimu. [...] Labai dažnu atveju nueinama taip, kad kas pasakyta ikiteisminio tyrimo metu, tuo ir vadovaujamas. Maždaug teisme tu jau išsisukinėji, susipažinai su visa bylos medžiaga, prisitaikai prie situacijos, meluoji ir tavo parodymai nebepatikimi. Kaip taisyklė, elgiamasi priešingai, negu nustatyta pagal procesą, bet yra kaip yra²⁴⁶.

Atsižvelgiant į tai, kad tyrėjui ar prokurorui duoti parodymai (apklausų protokolai) yra įtraukiami į bylą, teisėjas su jais susipažįsta, tiria jų turinį ir lygina su kitais įrodymais, įskaitant parodymus, duotus teisiamajame posėdžio metu, leidžia kelti klausimą, kiek doktrininė nuostata dėl nesavarankiško šių įrodymų pobūdžio yra realiai įgyvendinama praktikoje. Manytina, kad veiksmingesnė įtariamojo teisių apsaugą galėtų suteikti ne tiek formaliai skirtingas šių duomenų statusas, kiek griežta įtariamojo teisių užtikrinimo apklausos metu patikra.

²⁴³ Pvz. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-69-648/2021; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gegužės 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-276-976/2015.

²⁴⁴ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. gegužės 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-129-697/2018.

²⁴⁵ Bučiūnas, G. Gruodytė, E., Šalčius, M. (2017) Ikitteisminis tyrimas: procesiniai, kriminalistiniai ir praktiniai aspektai. Vilnius: Registrų centras, p. 77.

²⁴⁶ Interviu su advokatu Nr. 5.

05 Išvados ir rekomendacijos

5.1. Išvados

- 1 Baudžiamojo proceso kodekse nėra įtvirtintų eksplikitinių imperatyvių nuostatų, kokiais atvejais, t.y., dėl kokių konkrečių BPK ar kitų teisės normų pažeidimų duomenys negali būti pripažinti įrodymais. Tačiau nuostatos, draudžiančios pripažinti įrodymais duomenis, gautus pažeidžiant absoliučias žmogaus teises, taip pat esmines teisės į teisingą teismą garantijas (provokacijos draudimą, gynėjo ir kliento pasitarimo konfidencialumą ir kt.) gali būti laikomos numanomomis. Tokie numanomi draudimai pirmiausia sietini su BPK ir kitų teisės aktų normomis, uždraudžiančiomis konkretų elgesį (pvz. draudžiančiomis naudoti smurtą), nustatančiomis ribas įrodymų rinkimo veiksams (pvz. apibrėžiančiomis aplinkybes, dėl kurių asmenys negali būti apklausiami kaip liudytojai) ar įtvirtinančiomis esminius procedūrinius reikalavimus (pvz. procesinių prievartos priemonių sankcionavimo tvarką). Gairės dėl duomenų pripažinimo įrodymais taip pat formuluojamos Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikoje. Kasacinis teismas byla po bylos plėtoja tiek konkrečias taisykles (pvz. dėl duomenų, gautų neformalių pareigūnų pokalbių su įtariamaisiais metu, neleistinumą), tiek ir bendro pobūdžio kriterijus, į kuriuos turi būti atsižvelgiama sprendžiant dėl tam tikrais būdais surinktų duomenų (pvz. gautų kriminalinės žvalgybos metodais) pripažinimo įrodymais. Kita vertus, kasacinio teismo praktikoje nusistovėjusi taisyklė, pagal kurią sprendžiant dėl pažeidžiant nustatytą tvarką gautų duomenų pripažinimo įrodymais, turi būti įvertinta pažeidimo įtaka duomenų patikimumui ir tai, ar gaunant duomenis buvo atimtos arba iš esmės suvaržytos įstatymų garantuojamos kaltinamojo teisės, lemia tam tikrą neapibrėžtumą ir nenusipėjamumą dėl konkrečių pažeidimų įtakos įrodymų leistinumui. Tyrimas atskleidė, kad skirtingi teismai gali skirtingai vertinti, ar konkretus baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimas lėmė esminį įstatymų garantuotą kaltinamojo teisių suvaržymą.
- 2 Lietuvoje taikoma tik itin ribota vadinamosios „pašalinimo taisyklės“ versija – visi duomenys, įskaitant surinktus pažeidžiant BPK ar kitų teisės normų nuostatas, lieka byloje (išimtį sudaro tik BPK 160¹ str. įtvirtintas reguliavimas) ir teismas su jais susipažįsta, tačiau leistinumą reikalavimų neatitinkančiais duomenimis negali būti remiamasi priimant apkaltinamąjį nuosprendį. Egzistuojanti formali skirtis tarp „bylos duomenų“ ir „įrodymų“ bei susiformavusi praktika, jog įrodymų priimtinumą, t. y. jų sąsajumą ir leistinumą klausimas sprendžiamas tik baigiamojoje teismo proceso stadijoje – teismui išėjus į pasitarimų kambarį priimti nuosprendį – lemia,

kad nėra veiksmingų procedūrų ginčyti įrodymų teisėtumą jau ikiteisminio tyrimo metu ar prieš perduodant bylą nagrinėti teismo posėdyje. Įrodymų teisėtumo patikrinimas, kuris užkirstų kelią neteisėtai gautų įrodymų tyrimui, nėra atliekamas ir teismo nagrinėjimo metu. Atitinkamai nėra mechanizmo, skirto užtikrinti, kad teisėtumo reikalavimo neatitinkantys duomenys neturėtų įtakos teisėjo vidinio įsitikinimo formavimuisi. Taip pat nėra įtvirtinto draudimo ikiteisminio tyrimo metu priimamus sprendimus grįsti teisėtumo reikalavimų neatitinkančiais duomenimis. Ribotas procesines duomenų nepripažinimo įrodymais pasekmes lemia ir tai, kad Lietuvos baudžiamajame procese „užnuodyto medžio vaisių“ doktrina iš esmės nėra taikoma.

- 3 Lietuvos baudžiamojo proceso teisėje įsitvirtinusi dvilypė įrodymų leistinumų samprata, apimanti teisėtumo ir patikimumo reikalavimus. Kadangi duomenų patikimumas vertinamas tiriant įrodymo turinį, taip pat lyginant skirtingus įrodymus, juos vertinant, praktikoje duomenų teisėtumo patikra iš esmės persipina su jų patikimumo patikra. Tai tampa viena iš prielaidų situacijoms, kai prioritetas suteikiamas duomenų patikimumui, įrodymais pripažįstant ir pažeidžiant BPK normas gautus duomenis.
- 4 BPK įtvirtintos gynėjo teisės sudaro teisinės prielaidas aktyviam gynėjo dalyvavimui baudžiamajame procese, ypač su įtariamuoju (kaltinamuoju) atliekamuose procesiniuose veiksmuose. Tačiau veiksmingą gynybos teisių įgyvendinimą įrodinėjimo procese apsunkina ne tik įrodymų leistinumų sprendimo modelio ypatumai, bet ir ribotos galimybės susipažinti su bylos medžiaga nepasibaigus ikiteisminiam tyrimui, taip pat teisinis reguliavimas, nenumatantis galimybės gynėjui dalyvauti priimant sprendimus dėl duomenų, gautų vykdant elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolę, sunaikinimo kaip nereikšmingų tyrimui. Be to, nors BPK nuostatose įtvirtinta gynėjo teisė savarankiškai rinkti gynybai reikalingus duomenis, šios teisės praktinį veiksmingumą menkina jos įgyvendinimo tvarką nustatančių taisyklių nebuvimas.

5.2. Rekomendacijos

5.2.1. Įstatymų leidėjui

- 1 Atsižvelgiant į tai, kad ikiteisminio tyrimo metu vykdant įtariamųjų apklausas egzistuoja padidinta įtariamųjų procesinių teisių pažeidimo rizika, rekomenduotina BPK įtvirtinti pareigą daryti įtariamąją apklausos garso arba vaizdo ir garso įrašą.
- 2 Svarstyтина apie galimybę Baudžiamojo proceso kodekse įtvirtinti eksplicitines taisykles dėl draudimo remtis procesinių veiksmų, atliktų pažeidžiant pamatines procesines įtariamąją teisių garantijas ir saugiklius įtvirtinančias BPK normas, rezultatais. Tokių draudimų įtvirtinimas leistų sumažinti situacijų, kai, net ir pažeidus imperatyvius BPK reikalavimus dėl įtariamąją teisių apsaugos, gauti duomenys yra pripažįstami įrodymais.
- 3 Svarstyтина apie galimybę įtvirtinti procedūras, kurių metu būtų galima ginčyti duomenų (įrodymų) teisėtumą iki ištiriant juos teismo nagrinėjimo metu. Šios procedūros turėtų lemti neteisėtų duomenų pašalinimą iš bylos medžiagos. Ikiteisminio tyrimo metu neleistinai pripažinti įrodymai turėtų būti išimti iš ikiteisminio tyrimo medžiagos, laikomi atskirai ir teismui kartu su kaltinamuoju aktu neperduodami. Neteisėtai surinktų įrodymų pašalinimo procedūra turėtų būti taikoma ir teismo nagrinėjimo metu, neteisėtų įrodymų pašalinimo klausimą sprendžiant tiek teismui *ex officio*, tiek ir pagal proceso dalyvių prašymus. Iškilus klausimui dėl įrodymo leistinumų, jis turėtų būti išspręstas prieš ištiriant įrodymo turinį. Teisėtumo kriterijaus neatitinkančių duomenų (įrodymų) pašalinimo procedūrą, leidžiančią išvengti pašalintų duomenų įtakos teisėjo vidiniam įsitikinimui, įtvirtinimas galėtų tapti pamatine teisės į teisingą teismą garantija.

5.2.2. Teisėjams

- 1 Imperatyvių BPK reikalavimų, įtvirtinančių įtariamąją procesines teises ir procesinius saugiklius, pažeidimas renkant duomenis turėtų lemti duomenų nepripažinimą įrodymais, nepriklausomai nuo tokių duomenų patikimumo.

- 2 Tais atvejais, kai tiriant įrodymus teismo posėdžio metu iškeliamas klausimas dėl konkretaus įrodymo teisėtumo, šis klausimas turėtų būti išspręstas prieš ištiriant įrodymo turinį. Nustačius, kad įrodymas neatitinka teisėtumo reikalavimų, jo turinys neturėtų būti tiriamas.

5.2.3. Prokurorams

Atsižvelgiant į tai, kad prokuroras laikomas „ikiteisminio tyrimo šeimininku“ ir yra atsakingas už ikiteisminio tyrimo teisėtumo užtikrinimą, svarbu formuoti ir palaikyti profesinę praktiką, pagal kurią prokurorų procesiniai sprendimai turėtų būti grindžiami tik teisėtumo reikalavimą atitinkančiais duomenimis, leidžiančiais manyti, kad įtariamasis padarė jam inkriminuojamą veiką. Tik teisėtais, užtikrinus įtariamojo procesines teises surinktais duomenimis turėtų būti remiamasi priimant nutarimą skirti kardomąją priemonę įtariamajam, kreipiantis į ikiteisminio tyrimo teisėją dėl kardomosios priemonės skyrimo, ar teikiant pareiškimą teismui dėl proceso užbaigimo baudžiamuoju įsakymu. Itin svarbu, kad tik teisėtumo reikalavimą atitinkančiais duomenimis būtų grindžiamas kaltinamasis aktas, nes bylos perdavimas teismui ir, atitinkamai, įtariamojo tapimas kaltinamuoju, lemia sunkesnes teisinės pasekmes šiam asmeniui.

5.2.4. Ikiteisminio tyrimo įstaigoms

Ikiteisminį tyrimą vykdančioms pareigūnoms tenka pagrindinė atsakomybė už kokybišką, taigi ir teisėtumo reikalavimus atitinkantį, proceso veiksmų atlikimą. Todėl svarbu kelti pareigūnų kvalifikaciją, operatyviai supažindinti su teisinio reguliavimo ir teismų praktikos naujovėmis, ugdyti profesinę kultūrą, grindžiamą pagarbos žmogaus teisėms principu. Dėmesys kvalifikacijos kėlimui ir profesinės kultūros ugdymui tampa ypatingai aktualus esant didelei pareigūnų kaitai ir susiduriant su patirties stoka nulemtais iššūkiams vykdant sudėtingus procesinius veiksmus, tokius kaip nusikalstamą veiką imituojančių veiksmų atlikimas.

5.2.5. Gynėjams

- 1 Į nustatytus įtariamojo procesinių teisių pažeidimo atvejus svarbu reaguoti operatyviai, kad šių problemų kėlimas vėlesniuose etapuose ir, ypatingai, teismo nagrinėjimo metu, nebūtų vertinamas kaip pavėluota gynybos taktika. Procesinių veiksmų atlikimo metu pastebėti pažeidimai turėtų būti fiksuojami padarant priedą procesinio veiksmo protokole. Teikiant skundus dėl užfiksuotų pažeidimų, rekomenduotina remtis ne tik nacionalinės, bet ir aktualiomis ES teisės nuostatomis.
- 2 Tais atvejais, kai iš bylos medžiagos matyti, kad tam tikri duomenys, kuriais grindžiamas kaltinimas, surinkti neteisėtai, rekomenduotina teikti teismui prašymą netirti tokių įrodymų (duomenų) turinio. Tokių prašymų teikimas itin svarbus tais atvejais, kai duomenys surenkami įsiterpiant į teisę į privatumą, nes šių duomenų tyrimas teismo posėdyje gilina privatumo pažeidimą.

Priedas

Rekomendacijos gynėjams dėl įtariamojo (kaltinamojo) procesinių teisių apsaugos įrodinėjimo procese

Ikiteisminio tyrimo stadija

Ikiteisminio tyrimo stadijoje kyla didžiausia įtariamojo teisių pažeidimo rizika. Galimų situacijų pavyzdžiai:

- Laikino sulaikymo metu, iki atvykstant gynėjui, su sulaikytu asmeniu bendraujama neoficialiai, jam užduodami klausimai, susiję su jo galimai įvykdyta nusikalstama veika.
- Laikinei sulaikytam asmeniui daromas spaudimas atsisakyti gynėjo dalyvavimo pirmosios apklausos metu.
- Įtariamajam daromas spaudimas duoti parodymus grasinant suėmimu, žadant lengvesnę atsakomybę, ignoruojant išreikštą valią tylėti ar pan.

Tokius ir panašius atvejus svarbu kuo greičiau identifikuoti ir fiksuoti. Pavyzdžiui, jei pasitarimo su įtariamuoju prieš pirmąją apklausą metu gaunama informacija apie vykusį neformalų pokalbį, apie tai būtina pažymėti apklausos protokole ir teikti skundą prokurorui dėl ikiteisminio tyrimo pareigūno veiksmų. Atitinkamai turėtų būti fiksuojami ir (ar) teikiami skundai susidūrus su kitais pažeidimais. Pavyzdžiui, jeigu nepaisant išreikštos valios tylėti ir neduoti parodymų įtariamajam daromas spaudimas, pakartotinai užduodami klausimai, neatsižvelgiama į gynėjo pastabas ir pan., tai turi būti fiksuojama padarant priedą apklausos protokole ir detalizuojant aplinkybes.

Į nustatytus įtariamojo procesinių teisių pažeidimo ar piktnaudžiavimo atvejus svarbu reaguoti operatyviai, kad šių problemų kėlimas vėlesniuose etapuose ir, ypač, teismo nagrinėjimo metu, nebūtų vertinamas kaip pavėluota gynybos taktika.

Ginčyti pažeidžiant įtariamojo procesines teises surinktų duomenų teisėtumą galima ginčijant įtariamajam skiriamų kardomųjų priemonių pagrįstumą. Pagal BPK 121 str. 2 d., kardamosios priemonės gali būti skiriamos tik tuo atveju, kai yra pakankamai duomenų, leidžiančių manyti, kad įtariamasis padarė nusikalstamą veiką. Atitinkamai, keliant klausimą dėl kardamosios priemonės taikymo pagrįstumo, siūlytina akcentuoti, kad į duomenis, surinktus pažeidžiant įtariamojo procesines teises ar kitus BPK reikalavimus, neturi būti atsižvelgta kaip į įtariamojo kaltę galimai pagrindžiančius duomenis. Kartu visais atvejais svarbu pateikti kuo detalesnę informaciją apie įvykdytą pažeidimą.

Ypatingai atkreiptinas dėmesys į galimybę ginčyti duomenų teisėtumą tais atvejais, kai sprendžiama dėl suėmimo skyrimo įtariamajam. Teisė į laisvę, teisė į teisingą teismą ir teisė į nekaltumo prezumpciją yra glaudžiai susiję bei yra vienos iš pagrindinių asmens teisių, saugomų tiek nacionalinės, tiek ir tarptautinės bei ES teisės. Tuo tarpu duomenų, gautų pažeidžiant procesines įtariamojo teises ar taikant taktikas, skirtas nesuteikti galimybės jomis pasinaudoti, naudojimas, pagrindžiant sprendimą skirti suėmimą, pažeistų pačią šių teisių esmę. Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija rodo, kad teisėjas, sprendžiantis, ar egzistuoja sąlygos taikyti suėmimą, turi įvertinti konkrečius jam nurodytus faktus, leidžiančius abejojti sąlygų, lemiančių suėmimo teisėtumą, egzistavimu²⁴⁷. Kadangi įtarimo pagrįstumas yra viena iš būtinųjų suėmimo sąlygų ir saugiklis nuo savavališko laisvės atėmimo²⁴⁸, tikslinga prašyti ikiteisminio tyrimo teisėjo, be kita ko, pasisakyti dėl konkrečių duomenų, surinktų pažeidžiant teisėtumo reikalavimus, neteisėtumo.

Teisminio bylos nagrinėjimo stadija

Tais atvejais, kai iš bylos medžiagos matyti, kad tam tikri duomenys, kuriais grindžiamas kaltinimas, surinkti neteisėtai, rekomenduotina teikti teismui prašymą netirti tokių įrodymų (duomenų) turinio. Šiuo požiūriu, greta kitų argumentų, siūlytina referuoti ir į toliau minimus ES standartus dėl būtinybės užtikrinti veiksmingą teisinės gynybos priemonę ES teisėje įtvirtintų garantijų pažeidimo atvejais. Prašymų netirti neteisėtai surinktų duomenų (įrodymų) teikimas itin svarbus, kai duomenys surenkami įsiterpiant į asmens privatų gyvenimą, nes tokių duomenų tyrimas teismo posėdyje gilina privatumo pažeidimą. Lietuvos Respublikos

²⁴⁷ Pvz. *Nikolova prieš Bulgariją* [EŽTT], peticijos Nr. 31195/96, 1999 m. kovo 25 d. sprendimas, 58 punktas.

²⁴⁸ Pvz. *Ibrahimov ir Mammadov prieš Azerbaidžaną* [EŽTT], peticijos Nr. 63571/16, 2020 m. vasario 13 d. sprendimas, 113 punktas.

Konstitucinis Teismas yra konstatavęs, kad pagal Konstituciją, *inter alia* jos 22 str., asmens privataus gyvenimo gerbimo principas suponuoja pozityvias valstybės pareigas imtis atitinkamų priemonių siekiant užtikrinti asmens teisę į jo asmeninio ir šeimos gyvenimo, taip pat jo garbės ir orumo apsaugą; tai taikytina, be kita ko, slapta renkant informaciją apie asmenį baudžiamosios justicijos ar kitais teisėtais tikslais, taip pat panaudojant minėtą informaciją įstatymuose nustatytais atvejais ir tvarka (Konstitucinio Teismo 2019 m. balandžio 18 d. nutarimas). Taigi galima teigti, kad neišsprendus įsiterpiant į privatų asmens gyvenimą surinktų įrodymų teisėtumo klausimo iki jų ištyrimo teisme, nėra tinkamai užtikrinamas konstitucinis asmens privataus gyvenimo gerbimo principas.

Europinių standartų svarba

Bet kurioje baudžiamojo proceso stadijoje teikiant skundus dėl įtariamojo procesinių teisių pažeidimo tikslinga remtis ne tik nacionaliniu teisiniu reguliavimu ir teismų praktika, bet ir Europos Sąjungos procesinių teisių direktyvose įtvirtintais standartais, taip pat aktualia Europos Sąjungos Teisingumo Teismo (ESTT) ir Europos Žmogaus Teisių Teismo (EŽTT) praktika.

Bendrosios nuostatos. Nustačius, kad buvo pažeistos ES procesinių teisių direktyvose įtvirtintos procesinės įtariamojo (kaltinamojo) teisės, nacionaline teise grindžiamą argumentaciją ir prašymą taikyti BPK įtvirtintas gynybos priemones tikslinga sustiprinti nuorodomis į Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 47 str., įtvirtinančią teisę į veiksmingą teisinę gynybą ir teisingą bylos nagrinėjimą, taip pat į konkrečios direktyvos nuostatą dėl veiksmingų gynybos priemonių (pvz., direktyvos 2013/48/ES dėl teisės turėti advokatą 12 str., direktyvos 2016/343 dėl nekaltumo prezumpcijos 10 str.).

Remiantis Europos Sąjungos Teisingumo Teismo praktikoje suformuluota ES direktyvų netiesioginio veikimo doktrina, nacionalinis teismas turi pareigą aiškinti nacionalinę teisę suderintai su ES direktyva, t.y. taip, kad būtų veiksmingai įgyvendinti direktyvos

tiksli²⁴⁹. Atsižvelgiant į ES procesinių teisių direktyvų taikymo sritį, darnus BPK ir šių direktyvų aiškinimas aktualus visose baudžiamojo proceso stadijose, t.y. tiek ikiteisminio tyrimo, tiek ir teismo nagrinėjimo metu. Todėl teikiant argumentus teismui galima, be kita ko, akcentuoti, kad procesiniai sprendimai neturi remtis duomenimis, gautais atlikus ES procesinių teisių direktyvų nuostatas pažeidžiančius veiksmus (pvz., įtariamojo prisipažinimu, gautu pažeidžiant teisę turėti advokatą ar teisę tylėti, kaip jos suprantamos ES procesinių teisių direktyvose). Šiame kontekste pažymėtina ir tai, kad direktyvos dėl nekaltumo prezumpcijos preambulės 44 punkte ir EŽTT jurisprudencijoje įtvirtinta, jog teisės į teisingą teismą pažeidimo atvejais taikytina veiksminga teisinė gynybos priemonė turėtų, kiek tai įmanoma, gražinti įtariamąjį (kaltinamąjį) į situaciją, kurioje jis būtų buvęs, jei jo teisės nebūtų pažeistos²⁵⁰.

Toliau, remiantis organizacijos „Fair Trials“ parengta medžiaga²⁵¹, pateikiami keli pavyzdžiai, kokie argumentai galėtų būti teikiami susidūrus su ES direktyvoje dėl teisės turėti advokatą įtvirtintų įtariamųjų (kaltinamųjų) teisių pažeidimais. Panašiai gali būti konstruojami ir argumentai dėl kitose procesinių teisių direktyvose įtvirtintų teisių pažeidimo.

- **Pavyzdys Nr. 1. Argumentai dėl teisės į veiksmingą gynybos priemonę.** Direktyvos dėl teisės turėti advokatą 12 str., kuriame įtvirtinta nuostata dėl veiksmingų gynybos priemonių šios direktyvos 3 str. įtvirtintų teisių pažeidimo atveju, kartu yra ir ES pagrindinių teisių chartijoje įtvirtintos teisės į veiksmingą teisinę gynybą ES teisės garantuojamų teisių ir laisvių pažeidimo atvejais išraiška. Tam, kad būtų veiksminga, teisinė gynybos priemonė turi gebėti atkurti proceso teisingumą ir pašalinti žalą, padarytą renkant įrodymus pažeidžiant teisę turėti advokatą. Todėl iš ES pagrindinių teisių chartijos 47 str. kyla reikalavimas priimant procesinį sprendimą tiesiogiai ar netiesiogiai nesiremti duomenimis, gautais pažeidžiant ES direktyvos dėl teisės turėti advokatą 3 str. įtvirtintas įtariamojo (kaltinamojo) teises²⁵².

²⁴⁹ ETT sprendimas byloje C-14/83 Von Colson ir Kamann, 1984 m. balandžio 10 d.

²⁵⁰ Direktyva 2016/343 dėl nekaltumo prezumpcijos, preambulė, 44 punktas; Salduz prieš Turkiją [EŽTT], peticijos Nr. 36391/02, 2008 m. lapkričio 27 d. sprendimas, 72 punktas.

²⁵¹ Plačiau žr. <https://www.fairtrials.org/eu-law-resources>

²⁵² Pgl. Practitioners' Tools on EU Law. Access to a Lawyer Directive. Fair Trials, 2020, p. 28–30: <https://www.fairtrials.org/sites/default/files/FT-Toolkit-on-Access-to-Lawyer-Directive.pdf>

- **Pavyzdys Nr. 2. „Užnuodyto medžio vaisiaus“ argumentas.** ES procesinių teisių direktyvose įtvirtintų teisių požiūriu ši doktrina aiškintina kaip reiškianti, kad duomenys, gauti duomenų, surinktų pažeidžiant, pvz., direktyvą dėl teisės turėti advokatą, pagrindu (pvz. kratos metu paimti daiktai, apie kuriuos sužinota įtariamojo apklausoje, vykdytoje pažeidžiant teisę turėti gynėją), turi būti vertinami kaip gauti pažeidžiant gynybos teises. ES direktyvos dėl teisės turėti advokatą 12 str. 2 d. eksplicitiškai įvardijami tiek „įtariamųjų arba kaltinamųjų baudžiamojo proceso metu padaryti pareiškimai“, tiek ir „įrodymai“, gauti pažeidžiant teisę turėti advokatą. Taigi, įrodymai, gauti parodymų, duotų pažeidus teisę turėti advokatą pagrindu, turėtų būti vertinami taip pat, kaip ir minėtieji parodymai. Priešingu atveju, būtų paneigtas tiek ES direktyvos dėl teisės turėti advokatą veiksmingumas, tiek ir bendrasis *ex injuria jus non oritur* principas²⁵³.

Aplinkybės, sudarančios pagrindą ginčyti teisės turėti gynėją atsisakymo galiojimą. Tam, kad sprendimas atsisakyti gynėjo (kaip ir galimybės pasinaudoti bet kuria kita procesine teise) būtų galiojantis, jis turi būti informuotas ir savanoriškas, padarytas suvokiant gynėjo atsisakymo pasekmes. Priešingu atveju, įtariamojo parodymai, gauti atsisakius teisės turėti gynėją, turėtų būti vertinami kaip gauti pažeidžiant teisę turėti gynėją, o rėmimasis jais potencialiai darytų įtaką baudžiamojo proceso kaip visumos teisingumui. Direktyva dėl teisės turėti advokatą siekiama, kad asmenys suprastų teisės turėti gynėją atsisakymo pasekmes. Todėl asmeniui, norinčiam atsisakyti teisės turėti gynėją, turi būti raštu arba žodžiu išaiškintos tokio atsisakymo pasekmės. Itin svarbu užtikrinti, kad gynėjo atsisakymas būtų savanoriškas ir nedviprasmiškas.²⁵⁴ Direktyvoje taip pat nurodyta, kad teisės turėti gynėją atsisakymas bei „aplinkybės, kuriomis leista tos teisės atsisakyti“, turi būti pažymimi laikantis vidaus teisėje nustatytos dokumentavimo tvarkos.²⁵⁵

Perkeliant minėtą direktyvą, BPK 52 str. 1 d. buvo įtvirtinta, kad „prieš gynėjo atsisakymą įtariamajam ar kaltinamajam nedelsiant jam suprantama kalba turi būti išaiškintos gynėjo atsisakymo pasekmės, įskaitant galimybę bet kuriuo proceso metu

²⁵³ Pgl. Practitioners' Tools on EU Law. Access to a Lawyer Directive. Fair Trials, 2020, p. 30: <https://www.fairtrials.org/sites/default/files/FT-Toolkit-on-Access-to-Lawyer-Directive.pdf>

²⁵⁴ Direktyvos 2013/48/ES dėl teisės turėti advokatą 9 str. 1 d.

²⁵⁵ Direktyvos 2013/48/ES dėl teisės turėti advokatą 9 str. 2 d.

vėl turėti gynėją“. Vis dėlto, praktikoje pasitaiko nemažai atvejų, kai gynėjo atsisakymas ne visais atvejais gali būti laikomas tikrai savanorišku, ar, juo labiau, išreikštu įtariamojo iniciatyva²⁵⁶.

EŽTT yra išskyręs kelis objektyvius ir subjektyvius veiksnius, galinčius turėti įtakos įtariamojo teisės turėti gynėją atsisakymo galiojimui, įskaitant:

- stresą kelianti situacija ir greita įvykių eiga, atvedusi prie įtariamojo apklausos²⁵⁷
- painių procedūrų nulemtas nesusiorientavimas, „susipainiojimas“²⁵⁸
- žemas įtariamojo raštingumo lygis²⁵⁹
- priklausomybių ar kitų aplinkybių nulemtas pažeidžiamumas²⁶⁰

Susidūrus su situacijomis, kai įtariamasis yra pažeidžiamas, tikslinga atkreipti dėmesį ir į Komisijos rekomendaciją dėl procesinių garantijų pažeidžiamiems asmenims, įtariamais ar kaltinamiems baudžiamosiose bylose²⁶¹.

²⁵⁶ P vz. žr. Leonaitė, E., Liutkevičius, K. (2018) Apklausų kambaryje: įtariamųjų procesinės teisės Lietuvoje. Žmogaus teisių stebėjimo institutas, p. 35–39.

<http://hrmi.lt/apklausu-kambaryje-itariamuju-procesines-teises-lietuvoje/>

²⁵⁷ *Aleksandr Zaichenko prieš Rusiją* [EŽTT], peticijos Nr. 39660/02, 2010 m. vasario 18 d. sprendimas, 55 punktas.

²⁵⁸ *Stojkovic prieš Prancūziją ir Belgiją* [EŽTT] peticijos Nr. 25303/08, 2011 m. spalio 27 d. sprendimas, 53 p.

²⁵⁹ *Kaçiu and Kotorri prieš Albaniją* [EŽTT], peticijų Nr. 33192/07 ir 33194/07, 2013 m. birželio 25 d. sprendimas, 120 punktas.

²⁶⁰ P vz. *Plonka prieš Lenkiją* [EŽTT], peticijos Nr. 20310/02, 2009 m. kovo 31 d. sprendimas, 38 punktas.

²⁶¹ 2013 m. lapkričio 27 d. Komisijos rekomendacija dėl procesinių garantijų pažeidžiamiems asmenims, įtariamais ar kaltinamiems baudžiamosiose bylose, 2013/C 378/02, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013H1224\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013H1224(02)&from=EN)

Nustačius aplinkybes, dėl kurių gynėjo atsisakymas gali būti negaliojantis, siūlytina, be kita ko, argumentuoti, kad gynėjo nedalyvavimas įtariamojo apklausoje ar kituose su įtariamuoju atliekamuose procesiniuose veiksmuose prilygsta direktyvos dėl teisės turėti advokatą 3 str. pažeidimui ir, be kita ko, remiantis teisės į veiksmingą teisinės gynybos priemonę argumentu, prašyti nepripažinti surinktų duomenų įrodymais²⁶².

²⁶² Pgl. Practitioners' Tools on EU Law. Access to a Lawyer Directive. Fair Trials, 2020, p. 36–42: <https://www.fairtrials.org/sites/default/files/FT-Toolkit-on-Access-to-Lawyer-Directive.pdf>

Žmogaus teisių
stebėjimo institutas